

***Tudományos asszonyok, kanboszorkányok* és módszertani szempontok a boszorkánypererek pragmatikai vizsgálatában¹**

1. Bevezetés

A dolgozat a 16–18. századi boszorkányperes tanúkihallgatási szövegek (l. 2.) metakommunikatív jelzéseivel foglalkozik (l. 3.), elsősorban az alábbiakat tárva fel:

- hogyan jelenhetnek meg reflexiók az egyes szövegekben a tanúk véleményére és nézőpontjára vonatkozóan a gyanúsítással, közelebbről a cselekvéstulajdonítással vagy épp annak hiányával kapcsolatban – összefüggésben a vádlott bűnösségének vagy épp ártatlanságának a bizonyításával;
- miről árulkodnak a kérdéses megjegyzések, reflexiók a későbbi befogadó számára a boszorkányperes eljárást tekintve.

A forrásbeli nyelvhasználat több tekintetben is rétegzett, ezáltal kiemelt szerepet kap a vádlott együttműködő vagy éppen attól eltérő nyelvi viselkedése a közösségben a történetmondások alapján, valamint a tanú beszámolójának megfelelő vagy éppen nem megfelelő volta a kihallgatáskor. A vizsgált nyelvi anyag nagy része bárki számára hozzáférhető a Történeti magánéleti korpusz anyagában (a továbbiakban TMK, az adatbázis részletes leírása: Dömötör et al. 2017), más részük manuális gyűjtés eredménye további forráskiadásokból és kéziratokból. Az elemzés a szöveg irányította (*text driven*) módszert követi, legalábbis egy elméleti keret által előre meghatározott jelenségek helyett a kutatás része annak feltárása is, hogy egyáltalán milyen pragmatikai megvalósulások rajzolódnak ki az egyes forrásokból (vö. Bednarek 2006; Grund 2012a).

A metakommunikáció megvalósulásainak elemzése alkalmas arra, hogy rámutasson – a pragmatikai szemléletmódon belül – a nyelvhasználat kontextualizált jellegének a fontosságára. Előtérbe kerül tehát az összetett kontextusfelfogás és a dinamikus értelmezés, amelyet a vizsgált forrás egyrészt lehetővé is tesz inherens változatossága miatt az egyes esetekben, másrészt igényel is az egyes szövegek adekvát értelmezéséhez és a következtetések általánosíthatóságához (l. 3–6.).

A vizsgálat előtérbe helyezi a forrás történetiségét: a korszak és a szövegtípus nyelvhasználatának, az abból kimutatható variációnak a leírása a cél, beleértve azt is, hogy a jelenségeket a szövegtípus kontextusai szerint magyarázzuk. Ez utóbbival kapcsolatban térek ki a szinkrón nézőpont visszavetítésével kapcsolatos módszertani problémákra (3.), ahogy arra is, hogy egyes szinkrón pragmatikai leírások – például a társalgásokkal kapcsolatos elvek, elvárások – absztrakt jelle-

¹ A tanulmány a K116217. számú NFKI/OTKA pályázat (Versengő szerkezetek a középmagyar élőnyelvben: változók elemzésén alapuló megközelítés) támogatásával készült. Előadasként elhangzott a Módszerek, mintázatok, történetiség című műhelykonferencián a Nyelvtudományi Intézetben.

güknél fogva korlátozottan hasznosíthatók a boszorkányperes szövegtípus leírásában (4–6.). A diskurzusmintázatok dinamikus, szöveggözpontú elemzésén keresztül ugyanakkor rá lehet világítani a forrás társadalmi-jogi kontextusának néhány szempontjára. Erre a néprajzi kutatások szerint is igény van (vö. Sz. Kristóf 2014).

2. A vizsgált forrásról – előjáróban

Az elemzés előtt csak néhány lényeges vonását tekintem át a boszorkányperes tanúvallomás szövegtípusának – magának az eljárásnak és a jegyzőkönyvezésnek a további jellemzése a nyelvi anyag bemutatásán keresztül történik majd. A jogtörténeti szakirodalom szerint a boszorkányság, bár az erkölcsöt is sérthette, nem számított speciális bűncselekménynek a 16–18. század során, így a világi hatóság előtt zajlott az ügyek kivizsgálása (összefoglaló munkában Koncz 2007). A boszorkányság vádjá a korszakban különféle cselekedeteket és azok következményét foglalhatta magában. A néprajzi szakirodalom szerint a boszorkány olyan szerepként értelmezhető, amely részben hiedelmeken alapul, bizonyos cselekvésekre való képességeket tulajdonítva az ezzel vádolt személyeknek, részben többé-kevésbé jellegzetes viselkedésmódokat, például veszekedő természetet kapcsolnak hozzájuk a közösségek (részletesen Pócs 1983, 1995; Sz. Kristóf 2014; a diskurzusstratégiákról Varga 2015, 2018b).

A jelen vizsgálatban a *malefícium*, azaz a rontás, károkozás vádjá és az azzal kapcsolatos ügyek kerülnek előtérbe: ekkor a közösség tagjai az őket ért váratlan, nemritkán tragikus kimenetelű eseményekre, károokra keresnek magyarázatot, összefüggésben a korszak népi gyógyítási sajátosságaival (l. pl. Pócs 1983; Klaniczay 2011, 2014).

A *boszorkányper* maga gyűjtőfogalom, több szövegcsoportot foglalhat magába a peres eljárások mentén – ilyen a vádbeszéd, a tanúvallomás, a vádlottak kihallgatása, a tárgyalási szövegek, az ítélet. A különböző szövegcsoportok fennmaradása és megjelenése a forrásközlésekben nem egységes, ezért jellemző, hogy a *boszorkányper*; illetőleg *perszöveg* elnevezés pusztán a tanúk beszámolóit jelöli, olyankor is, ha az eljárást a kihallgatások után megszüntették (ennek kritikája: Bató 2004). A *tanúvallomás* szintén gyűjtőfogalom. Altalánosságban úgy határozható meg, mint a bizonyítékgyűjtés során az adott ügy kapcsán a tapasztalatokról való beszámoló (Kytö–Walker–Grund 2011). A tanúkihallgatás a korszak bizonyítási eljárásának a része, ilyen értelemben a (tágra értelmezett) jogi, bírósági diskurzus egyik formája (noha nem közvetlenül a bíróságon zajlott; Koncz 2007). A jelen elemzés a lejegyzők által rögzített, többé-kevésbé részletes jegyzőkönyveken alapul.

A tanúvallomásokból magukból ugyanakkor nem rekonstruálható az egész eljárás, hiszen csupán a bizonyítékkeresés fázisát rögzíti, azt sem mindig a maga teljességében. Az eljárásról tehát csak mozaikos képet kaphatunk a szövegekből. Éppen ezért félrevezethetik a befogadót az olyan kijelentések, mint a „perirat jelenkori olvasója egy olyan boszorkányperet vár [...]” (Havasi 2018: 439). Nem eleve adott ugyanis, hogy az adott boszorkányper dokumentációjából mi maradt

fenn (magyar nyelven), és ebből mit és hogyan közölnek a forráskiadások. Nem példátlan, hogy a vádlott kihallgatása ismeretes az ítélettel együtt, a tanúk beszámolójára pusztán következtetni lehet a kérdésekből (pl. Bosz. 433; lásd még 3.). Előfordul az is, hogy egyfajta rövid hivatalos összefoglaló – például vádbeszéd – ismert az adott ügyből; annak szövegformálását ugyanakkor problematikus közvetlenül összevetni a nemritkán jóval kifejtettebb tanúvallomásokéval, ahol a történetmondás egyes szereplői közvetlenebb módon azonosíthatók, vagy az egyik beszámoló mintegy kiegészíti, – mai szemmel is – „értelmessé teszi” a másik látzólagos hiányosságait (l. 4.).

A boszorkányperes forrásokat tekintve igen jelentős anyagmennyiségről beszélhetünk (a folyamatosan bővülő TMK-ból jelenleg több mint 280 különféle terjedelmű perszöveg érhető el), magukat a dokumentumokat azonban nagymértékű változatosság jellemzi a tanúvallomás altípusán belül is. Egy-egy alkalommal kikérdezettek akár 2–5 tanút is, máskor 100 fölött is lehetett a megkérdezettek száma – egy-egy ügyben több kihallgatást is lehetett tartani. A kiválasztható tanúk köre szintén széles volt, a közelebbi és távolabbi ismerősök mellett a vádlott házastársa, rokonai is tehettek vallomást; nem nyilvánvaló, hogy a női tanúkat máskeppen kezelték volna, mint a férfiakat (vö. Koncz 2007; jöllehet Havasi 2018: 429–30 ezt implikálja). – Az egyes tanúvallomások terjedelme is szélsőséges lehetett. Az alábbi szöveg például a kiadás alapján egy teljes tanúvallomás:²

(1) 1584: Kadar Pál vallja, hogy gyanakodott ez asszonra (KBosz. 20).

Jellemzőbb volt azonban a hosszabb történetmondás – akár több fólión keresztül is. A tanúk kikérdezésekor előtérbe kerül a vádlott előélete, a felidézett események részletes körülményei – utóbbira ki is térnek a kérdések: *circumstantialiter vallja meg vagy voltaképpen vallja meg*. További szempont, hogy a feltételezett boszorkány jellegzetes viselkedésének a nyelvhasználat is a része volt, a tanúk részletesen idéztek fel akár évekkal korábbi diskurzusokat is, ráadásul első pillantásra akár lényegtelennek tűnő részletek válhattak a későbbi eljárásra nézve fontossá (részletesen, példákkal l. Varga 2018a).

3. Metakommunikáció, reflexív jelleg, megközelítés

A boszorkányperes tanúvallomás a fentiek miatt ideális forrás a metakommunikatív vagy más megközelítésben *metapragmatikai* reflexiók vizsgálatához. A metapragmatika tágabb meghatározása (Hübler 2011 és Culpeper–Haugh 2014 alapján) röviden a következő: a kommunikáció azon aspektusa, amikor a nyelvhasználat különböző rétegei válnak reflexió tárgyává. Az interakció résztvevői egyaránt reflektálhatnak egy vagy több beszédeseményre, a diskurzusszerveződésre és annak

² A Bosz. és KBosz. rövidítéssel hivatkozott adatok hozzáférhetők a Történeti magánéleti korpuszból, a példákat a korpusz és a forráskötetek alapján betűhűen közlöm, az értelmezést segítő magyarázatok [ ]-ben szerepelnek. A hivatkozás az év és a forrás TMK-beli rövidítése és a perszöveg száma alapján történik, míg az MBF-kötetektől és Komáromy kiadásából származó adatoknál a forrás rövidítését az oldalszám követi.

körülményeire, beleértve a fizikai, a mentális és a társas világot (Hübler 2011: 108–9; 16–18. századi magyar nyelvű magánlevelezések anyagán Varga 2017). A reflexív viszonyulás számos okból és céllal történhet, ilyen például maga a diskurzus szervezése, akár a jobb megértés érdekében:

- (2) 1742: Vallya hogy Csébi Gergelly Urammal az döglött két Tehenye irant meg alkudott ugyan, *de nem azon okbul* hogy vétkes lett volna, hanem mivel Csebi Uram által meg fenyegettetett, és azon alkura kénszeritetett (Bosz. 289).
- (3) 1756: a Fatens pedig *nem akarván egyenesen néki meg mondani* hogy hol vagyon a Leány, azt mondotta Nagy Istvánnénak Kása törni vagyon (Bosz. 484).

A kihallgatási szituáció szempontjából különösen fontosak az információ forrásával kapcsolatos megjegyzések (l. még Varga 2019). A tanúvallomások narratív részeiben teret kapnak a kommunikációra vonatkozó jelzések, reflexiók, például a tapasztalatokkal, a történetek értékelésével és a résztvevők attitűdjével, viszonyulásával kapcsolatban (a beszélő és a hallató egyaránt előtérbe kerülhet). Felidézi például a tanú, hogy hogyan hatott rá az egyik későbbi vádlott megjegyzése – mielőtt elötte is a vádlott nyelvhasználatát minősíti:

- (4) 1714: Ezért *feddette* a fatens, hogy *illy Istentelen szókat* ne ejtsen; mert az Isten meg veri. Felelt arra: Ugyis tudom, nem megyek én soha Menyországba, régen Pokolba vagyok én! [idézet vége] ezen *el hült* a fatens (Bosz. 210).

A pragmatikai szakirodalom a metapragmatikai jelzések realizációinak számos fajtáját különíti el a lexikálisan megragadható elemektől kezdve (pl. pragmatikai markerek) a nagyobb kontextust igénylőig, mint a performatív igés szerkezetek, a kommentárok és frázisok (Hübler 2011: 111–5; Culpeper–Haugh 2014: 238–41). Ezek egy része megfelelést is mutat, például: *nem kellene többet beszélned/mondanod* vs. *ne beszélj/ne mondd tovább* vs. *megtennéd, hogy nem beszélsz/mondod tovább* stb. (Hübler 2011: 111).

A jelen vizsgálat épp a különböző szinonim megoldások miatt metakommunikációs jelzésnek tekinti magát a megnyilatkozás eredményét is, hiszen az adott megoldás választásával a megnyilatkozó maga is viszonyítja a grammatikai-pragmatikai lehetőségeket egymáshoz, egyúttal saját viszonyulását is jelzi a megnevezett jelenséghez. A boszorkányperekben például jellegzetes, hogy a direkt megnevezés, a *boszorkány* helyett közvetettebb, körülíráson alapuló módon említik a vádlottat, például tipikusan a képességeire utalva *tudós, tudományos, sőt tudálékos* személyekről számolnak be: *ollatin tudományos személyek* (Bosz. 420, lásd még 5.; valamint Varga–Gugán 2017). Reflektálhat a tanú a saját korábbi nyelvhasználatára is, például ahelyett, hogy felidézne a tényleges megnyilatkozást, körülírja azt: 1584: *gonoszt mondek neki, megszidogatam* (KBosz. 19.).

A vizsgálat során a tágabb, több jelenséget lefedő *metakommunikatív* megnevezést fogom használni, mivel a kommunikáció bármely aspektusára vonatkozhatott a tanúvallomásokban utalás, maga a reflexió kimondása pedig a tanúvallomás mint nyelvi tevékenység (és ezen keresztül a bizonyítás) része:

- (5) 1733: égy ejjel nállunk háltt [= Kádár Kata, a feltételezett boszorkány].
alég vártam más nap hogy *el tudhassam* az háztól (kézirát, Fol. Lat. 1877).³

A fenti példa nem közvetlenül utal a nyelvhasználatra, ugyanakkor a későbbi tanú attitűdjét leírja, egyben implicit módon minősítve a későbbi vádlott viselkedését, ebbe pedig a nyelvhasználat is beleérthető. – A gesztusok tekintetbe vételét a károkozó boszorkány szerepével járó jellegzetes (nyelvi) viselkedés indokolja. Az alább idézett reflexiókban az a közös, hogy bár nem kifejezetten verbális a kommunikáció, a kontextusban fenyegetést implikálnak, a későbbi rontást vetítik elő.

- (6) 1754: az Libákra *csak úgy tátogatta* a száját (kézirát, NmL).
- (7) 1759: a Tanutulis Németh Kata most mult Pünkösöd tajban Eßtendeje mult, kölcsön egy Köből Gabonát kért, és hogy magát sem kívánta meg szükétteni azért nem igért, nemis adhatott néki, azon Bába ezért *nagyon meg fullaßkodva* elment (kézirát, Fol. Hung. 3320).⁴
- (8) 1750: látszatott lenni mintegy *fél kedvvel* (Bosz. 95).

További szempont, hogy gyakran kifejezetten a vádlott nyelvi viselkedése az, ami gyanút kelt a közösségben, és előfordul, hogy más nem is bizonyítható az illetőre. A Bosz. 433. számú szöveg mindössze a vádlott kihallgatását és az ítéletet tartalmazza, a tanúvallomások nem elérhetőek, csak a tartalmuk közvetett módon, a hatósági kérdésekben. A vádlott minden felvetést tagad – nem kifejezetten rontással, hanem babonás tanácsadással vádolják (*Nem tanétottam, nemis tudok semit [...] Semmi szerrel nem uszoltam* [’unszoltam’]), illetőleg azzal, hogy el akart szökni a hatóság elől (*Nem ugrottam félre, hanem Rezire voltam Szőlőmhöz*). Kiderül, hogy a tárgyi bizonyítékok valójában nem igazolják a boszorkányvádat. Az ítélet – elrettentésként – reflektál a valószínűsíthető közösségi vélekedésre: 1758: *harmincz Korbács ütés után el bocsáttatik hogy pedig okát ezen büntetésének tudhassa A maga rossz, szabadon járó nyelvét vesse okul* (Bosz. 433.).

Más olyan ügy is ismeretes, ahol a későbbi vádlottnak tulajdonított megnyilatkozásból indul ki a gyanúsítás. A kérdőpontok arra engednek következtetni, hogy a hatóság tájékozott volt az üggyel kapcsolatban: 1752: *Iffjú Szabó Pálné azt mondotta volna, [...] mig a boszorkányságot meg nem tanullya addig a lábaszára meg nem gyógyúl* (Bosz. 49.). Az eset sajátossága az, hogy ezúttal sem rontásból

³ A forrás elérhető Kolozsvári boszorkányperek című kiadásból (83. sz.), ott az átírás: *Alég vártam másnap, hogy tudhassam az háztól*. – A kézirát szerint azonban egyértelműen *el tudhassam* szerepel.

⁴ A forrás elérhető A magyarországi boszorkányság forrásai IV. című kiadásból (89. sz.), ott az átírás: *magát sem kívánta megsükétiteni* (MBF 4: 433), a kézirátban viszont egyértelműen *szükétteni* ’szükíteni’ olvasható.

áll a vád, hanem babonaságból, illetőleg a képességek elsajátításából (mivel a gyógyulás bekövetkezett). A kevés kihallgatott tanú beszámolóiban közös a kérdőpontban is felidézett megjegyzés ismerete, más téren viszont ellentmondanak egymásnak: 1752: *el lopván az édes Attya S. V. ganéjjában [...] el leselkedtenek még sem kaphatták* (Bosz. 49.).

A vádlottat szembesítik az elhangzottakkal, ő pedig nyomatékosan elhatárolódik az idézett megnyilatkozástól, és minden egyéb vádat tagad, és másra hárít: 1752: *az Ura látván nyavalyáját trefából mondotta hogy tanuly boszorkányságot, talán el vesz rolad ez nyavalya és akkor én sirtam, az Uram nevetet* (Bosz. 49.). Reflektál tehát arra is a vádlott, hogy valójában más értelmezést igényel a többször idézett kijelentés – új kontextust adva neki, trefát, nevetést emlegetve és azonnal hozzátéve azt is, hogy ő maga nem tartotta nevetségesnek (annak ugyanis akár elmarasztaló következménye is lehetett volna). Az ügy több ponton is kérdéseket vet fel, egyrészt a vádlott további sorsa sem ismeretes, másrészt az sem, hogy az általa megvádolt személyek ellen indult-e eljárás, nyomozás. Azt a tanúk is megerősítették, hogy Szabó Pálné másokat gyanúsít (férjét és apját), őt magát áldozatként értelmezve; ezzel kapcsolatban azonban nem tesznek észrevételt, a nőnek tulajdonított megjegyzés és gyógyulása kerül előtérbe.

A szövegtípust tekintve fontos megjegyezni, hogy a szinkrón jegyzőkönyvezésből a fentebb idézett és az azokhoz hasonló megnyilatkozások személyes és kevésbé objektív voltaknál fogva kimaradnának (vö. Dobos 2010; Vinnai 2010), a (*circumstantialiter*) történeti anyagban ugyanakkor teret kapnak, fontosak. Ez az egyik feltűnő elvi különbség a napjainkra jellemző szabályozott jegyzőkönyvi szövegformálásához képest (Varga 2018a).

Noha Havasi (2018: 433) szerint a szinkrón jegyzőkönyvezés leírása „jó rálátást nyújt” a 16–18. századi anyag megismeréséhez, ez kevésbé állja meg a helyét, ahogy a történeti jegyzőkönyvezési gyakorlat nem pusztán „érdekes szempont”, amely reflektálatlanul hagyható. A kérdéskörben ugyanis készültek kutatások, többek között arra is rámutatva, milyen szempontok, jellemzők megjelenése tér el a történeti forrásban – ilyen az explicit jelleg vs. kontextusra hagyatkozás, a regiszter „emelkedése” és annak hiánya, mind az ügyközpontú vs. körülmények szerinti beszámoló –, kitérve a különbségek lehetséges okaira (Varga 2018a, 2018b, 2019 *kézirat*; más forrásokon Hiltunen 2010: 69–70; Grund 2012b: 44–5). A 16–18. századi boszorkányperes jegyzőkönyvezés sajátos természetének tapasztalata következményekkel is jár a szövegek feldolgozására nézve – így a problémakör akkor sem kerülhető meg, ha a „későbbi olvasó” mindent a lejegyzőnek tulajdonít (szemben Havasi 2018: 433 állításával), mivel a lejegyzői stratégiák is változatokban szemlélendők.

Éppen ezért fel is merül a kérdés, hogy milyen elméleti vagy módszertani relevanciája, hozadéka lehet a tanúvallomások töredékes ismertetésekor a mai befogadó – általánosított, idealizált, ám kevésbé definiált – nézőpontja hangsúlyozásának (Havasi 2018: 434, 435, 436: „inkább a mai olvasó közelítése miatt merül fel a megszegés lehetősége”, 437: „a mai olvasó nem tartja indokoltnak”; 437–8: „A vallomások nem elég informatívak a mai olvasó számára”, 438: „a háttértudás nélküli mai olvasó számára mindenképpen” stb.).

A szinkronia visszavetíthetőségének korlátja alapvetően bármilyen történeti szöveg kapcsán is érvényes, hiszen a szóhasználatától kezdve a grammatikán keresztül számos nyelvi jelenség kifejtésre, további értelmezésre szorulhat egy későbbi befogadó számára. Kevés derül azonban ki a nyelvi anyagról pusztán annak alapján, hogyha minden kiragadott megnyilatkozás szinkrón absztrakt társalgási elvárások megszegéseként, „hibaként” van besorolva (miközben e megállapítások sincsenek tesztelve „mai olvasókkal”). – Hozzá kell tenni, hogy a kortárs értelmezést szöveges bizonyítékok, például a hatósági reflexiók vagy azok hiányai támaszthatnák alá (vádlottak kihallgatásában Varga 2018b; lásd még 5–6.).

Szinkrón értelemben is vitatható eleve a háttértudás hiányára építve, abból kiindulva megítélni az adott megnyilatkozást, hiszen a sikeres kommunikáció érdekében a befogadónak is kell erőfeszítéseket tennie, nemcsak a megnyilatkozóknak. Emellett a háttérismeret nélküli befogadás, megközelítés a tanúvallomások szövegformálásától függetlenül, a téma jellegénél fogva kétséges, hiszen a 16–18. századi boszorkányságra vonatkozó speciális népi hiedelmek, képzetek, ismeretek napjainkban nem feltétlenül aktív részei az egyéni vagy közösségi tudásnak, így számos tényező önmagában is kérdéseket vethet fel a hétköznapi olvasóban, például, hogy mi minden kelthetett gyanút a korszakban.

A boszorkányperes jegyzőkönyvezés ráadásul kétféle közös (kölcsonös) tudásra épül: a tanúknak, a közösség tagjainak tematikus jellegű tapasztalataik vannak a különféle helyi viszonyokról – ez a nyelvhasználatukban is megjelenik például azon keresztül, ahogy referálnak a történetek szereplőire –, míg a hatóság tagjainak a körülményekre vonatkozó ismereteit meghatározza és alakítja a kihallgatási szituáció. Mivel az iratok viszonylag szűk kör számára készültek, értelemszerűen teret kaptak a közös, kölcsonös ismeretekre hagyatkozó megfogalmazások – akárcsak a korszak magánleveleiben (erről pl. Varga 2017).

A „mai olvasó” tudása és elvárásai pedig nem statikusak, hanem módosulhatnak, egyrészt a szövegtípus jobb, alaposabb feldolgozásával, egyszerűen akár a teljes tanúkihallgatás olvasásával. Másrészt – és valójában ebben vonható párhuzam a szinkroniával – a rétegzett kontextus megismerésével, amelyre a kiragadott példák nem adnak lehetőséget, sőt csak egyfajta kínált (nem feltétlenül adekvát) értelmezést támasztanak alá. Az absztrakt pragmatikai elvek egyöntetűsége tehát nem eleve adott, korlátokkal kérhető számon (mind a grammatikai magyarázatokban, mind a 16–17. századi költészetben tömörség iránti elvárásokat vagy fiktív jellemzésekben az anatómiai, földrajzi pontosság igényét tekintve; Brock 2012: 274–5, 276–7; a boszorkányperes vádlottak kommunikációs céljai és stratégiái kapcsán Kahlas-Tarkka–Rissanen 2011; lásd még 5.).

4. Elemzés: a metakommunikáció aspektusai boszorkányperekben

Az alábbi elemzések két fő téma köré csoportosulnak: egyrészt a metakommunikatív jellemzőkből (beleértve lehetséges diskurzuszstratégiák, mintázatok közötti választást is) következtetések fogalmazhatók meg a boszorkányperes eljárás kö-

rülményeiről – ennek módszertani hozadéka is kirajzolódik (4.1–4.2.). Másrészt a diskurzushoz közvetlenebbül kapcsolódó metakommunikatív jelzéseken keresztül a boszorkányi szerep, a maleficiumon belüli különböző vádak és a nyelvi viselkedés kapcsolatáról is szó lesz, beleértve a kárvallottak viszonyulását az egyes vádlottakhoz (l. még 5.).

E kérdésekhez szükséges feltárni a bizonyítási eljárás rétegeit is, ilyen a vádak természete, lehetséges vádlott-típusok elhatárolása, ezzel összefüggésben vizsgálva ilyen a nyelvi viselkedés, illetőleg az arra vonatkozó reflexiók. Egyaránt lényeges az, hogy a tanúk hogyan reflektálnak a vádlott (verbális és nonverbális) viselkedésére, hogyan viszonyulnak hozzá, mindez hogyan fejeződik ki. További kérdés, hogy miből is áll az aktuális vád, mit idéznek a vádlottaktól, mennyire reflexívek a tanúk az egyes esetekben – és később a vádlott mire és hogyan reflektál (ha hozzáférhető tőle kihallgatás). Az elemzésben teret kap a társadalmi, kulturális háttér is.

Módszertanilag lényeges, hogy az ugyanarról az esetről szóló, közvetlenebb párhuzamba állítható beszámolók együtt értelmezendők, ugyanis nem törvényszerű, hogy egységes képet adnak. Az alábbi részletben a tanú a vádlott férjéről idézi, hogy ő maga is boszorkánysággal és rontással vádolta a feleségét: 1756: *Varga Bóldisártúl magátulis hallotta mondani, hogj kurva boszorkány az Felesege, az rontotta el az ő szemét* (Bosz. 477). A vádlott férje szintén tanúskodik, ettől ugyanakkor más megvilágításba kerül az ügy, legalábbis a felidézett diskurzus mindenképpen: 1756: *akkor boszúságában mondotta vólt, hogj az a kurva boszorkány ette meg az ő szemét, de a Fatens semmi boszorkányságot nem tud a Feleségéhez* (Bosz. 477). Nem világos, hogy a korábbi tanú figyelmen kívül hagyta-e a férj attitűdjét (bosszúságát), vagy a férj vélekedése változott-e meg időközben, mindenestre cáfolja saját magát, és ennek szerepe lehet a bizonyításban. A jegyzőkönyv szerint az ellentmondás ellenére mindkét beszámolót jóvá hagyta a hatóság; az elhangzottak értékelése időnként csak az ítéletben szerepel.

4.1. Metakommunikáció és az eljárás körülményeinek feltárása

A jegyzőkönyvek metakommunikációs megjegyzésein keresztül (beleértve a formulákat is) megragadhatók az egyes eljárások, ügyek olyan körülményei, amelyekből módszertani szempontok is körvonalazhatók, főként az általánosítás korlátait tekintve. Az alábbi megfigyeléseket fogom lentebb részletesen, adatokkal tárgyalni:

- nem eleve adott az egyes ügyekben a boszorkányvádak természete, így az sem, hogy kikből lehet vádlott;
- a vádlottak száma, illetőleg pontos azonosítása része lehetett magának a nyomozásnak;
- ha egy kihallgatás több vádlottra irányul, a közöttük levő viszony sem eleve adott, a hiedelmek ismeretében sem törvényszerű, hogy valamiféle közvetlenebb kapcsolatot, együttműködést, hálózatot feltételezhetünk a gyanús személyek között.

Egyes esetekben maguk a tanúknak feltett kérdések is mutatják, mennyire képlékeny lehetett az egyes eljárások célja, illetőleg maga a bizonyítás is:

- (9) 1735: nemel bubajossaggal eltek volna [...] Azon eördögi zimboralt bubajosságok által tették valamely kereszteny emberben, [...] a vagy ellenben, hogy mint mas keresztenyek ők is mindenha ol jamborul eltek [...] nem de nem vesztetteé egy Szekeres Lovokat az fönt irt Szemeleknek Verebeli Uram, ugy egy dölöjeket Törjek Laslo Uram, és az *mi utta azt törvenyessen keresnek az uta kötöttek é Haragjokban azon gonosz hireket es neveket*, es nem denem az elöt mindenkor baracsagossan elteké (Bosz. 412).

A fenti példában jellegzetes, ahogy kérdőpontról kérdőpontra alakul át az, hogy a vádlottak bűnössége vagy épp ártatlansága mellett várnak tapasztalatokat, vélekedéseket a tanúktól. Az általános bármiféle kéresem felsorolásától egyúttal eljutunk a konkrétumokig (a motivációra és a rossz hír forrására), mutatva, hogy a hatóságnak volt előzetes ismerete az ügyről. Az összes tanú arról számol be, hogy a vádlottak ártatlanok, igaztalanul vádolták meg őket. Az eljárás többi szakasza azonban nem ismert, így kérdés marad, hogy volt-e korábbi kihallgatás, ahol többen vallottak ellenük, illetőleg mi lett a vádlottak (és az őket feljelentő személy vagy személyek) további sorsa.

Más forrásokban azonban mások a tapasztalatok – noha nyitott a kérdés-feltevés:

- (10) 1747: neme mindétigh bü bajos és Boszorkányos Aszonnak tartatván *Eördöghi Mesterséghekkkel* élté [...] valakiket megh fenyegetett, *megh fenyegetven megh rontott*, a megh rontás után Birák vagy Uraságh büntetéséért lett fenyegetéssel megh eresztett volna [...] nem de *inkább Jámbor életü, jo Szomszédásgh tartó* Aszon volté, és ha ki *gyógyétott* vagy nyavalájából *segétett* [...] (Bosz. 422).

A fentebbi üggyhöz hasonlóan először a boszorkányvádra és a rontásokra irányul a kérdésfeltevés, zárásként mégis más megvilágításba kerülnek a vádlott cselekedetei és viselkedése. Ez utóbbi felvetést azonban egyik tanú sem erősíti meg a szövegek alapján. Az ítélet szerint „nyilvánvaló boszorkány” – mégis kilátásba helyezi a hatóság, hogy ha a vádlott kitart a vádak tagadása mellett, enyhébb büntetéssel engedik el (ha bevallja, halálra ítélik):

- (11) 1747: ütessék meg hogy ennek utánna nem csak *most ellene mondott cselekedetekhez hasonlókat ne tegyen*, de még *gyanóságra* is alkalmazhatosságot ne adgyon, *fenyegetődüstül* ell légyen (Bosz. 422).

Az idézett részletek azt mutatják, hogy az esetek egy részében – a jegyzőkönyv alapján legalábbis – nem eleve végzetes a boszorkányvád a korszakban. A források szerint „ügyfüggő”-nek kell tekintenünk a kérdést, a hatóság viszonyulását pedig

már a kérdések alapján sem értelmezhetjük egyértelműen úgy, hogy elfogultak, főként, amikor még csak a bizonyítékgyűjtési szakasz zajlik. A későbbiekben az árnyalja a képet ezen a téren, hogy a vádlott szavának szerepe lehetett az egyes ügyek kimenetelére nézve. Ezzel együtt az elfogulatlanságot sem tekinthetjük általánosnak a korszakban – az azonban nem törvényszerű, hogy bármelyik attitűdnek szöveges nyomai vannak, illetőleg a szövegek is igényelhetnek átértelmezést ezen a téren (vö. Varga 2018b; ill. 6.).

A tanúknak feltett kérdések tartalma alapvetően változatos lehet, részben abból adódóan, hogy milyen előzetes ismeretei vannak a hatóságnak az adott ügyről. Az első kérdés lehet teljesen általános is; az alábbi esetben több előzetes információja van a hatóságnak, de ez csak a későbbi kérdőpontokból derül ki:

- (12) 1742: minémü rendü ember, s micsoda dologban avagy szolgálatokban folytatta életét, és micsoda maga viselése volt (Bosz. 286).

Nem törvényszerű azonban, hogy pontosítják a kérdést:

- (13) 1716: *Minémü boszorkánysághoz illő* dolgokat tud, látott avagy hallott egyszer, avagy mászszor éjjel vagy nappal [...] (Bosz. 61).

Az utóbbi kérdésfeltevéskor pusztán a további jó tanúk megnevezését várja el a hatóság. Más esetben a feljelentésekből vagy más úton nyert háttérinformációk már az első kérdésbe bekerülnek:

- (14) 1709: *ki fejte* a tavalyi avagy harmadfü borjut, kik szedték az harmatot (Bosz. 57).

További szempont, hogy a nyelvi viselkedés is a vád részévé válhat:

- (15) 1754: Maga szájából Hajdú Juditnak hallott-e a tanú oly *kérkedező* szókat [...] *Valósággal mondotta-é* vagy pedig *ellenkezőt értett* szavain? (Komáromy 566).

Az utóbbi példa esetében a tanúvallomások nem szerepelnek a szövegek közlésben, így nem derül ki, hogy hányan és hogyan reflektáltak a feltételezett boszorkány korábbi megnyilatkozására. A kikérdezés változatossága, főként a nyitott kérdések vetik fel, hogy az egyes ügyek kapcsán miből is állt a vád. A fenti néhány részletből is látszik, hogy mennyire gyűjtőfogalomként értelmezhető a boszorkányság a korszakban – a maleficiumon, károkozáson belül is különféle cselekvéseket és szándékokat foglal magába, valamint azt, hogy erre a vádlottat képesnek is tartják a közösségben.

A kérdések szóhasználata („boszorkánysághoz illő”) is jelzi, hogy a hatósági elképzelés nem eleve adott, gyakran nagyon sematikus a rontásra vonatkozó jellegzetes hiedelmeket beépítve, például, hogy fenyegetés előzi meg, vagy hogy bizonyos cselekvésekkel, mint a harmszedés, mások hasznát elvéve jut a felté-

telezett boszorkány előnyökhöz, gazdagabb terméshez stb. Ha vannak is előzetes ismeretek, a jellegzetes sémák akkor sem feltétlenül kerülnek háttérbe, ezek a tanúk beszámolóit által töltődnek fel tartalommal. A vádnak, a boszorkányságnak emellett része a viselkedés, nyelvhasználat is. A tanúk tehát szabadon mondhatták el történeteiket, hiszen a közvetlenebb ismeretekre épülő vádak esetében is fenntartotta a hatóság, hogy bármiféle gyanús körülmény fontos lehetett.

A lehetséges vádak sokfélesége összefügg azzal, hogy kikből lehetett vádlott az egyes esetekben, és ezt hogyan is értelmezhetjük. A vádlottak száma és megnevezése szintén az adott ügy sajátága lehet. Nemritkán egyszerre több személy ellen indul eljárás: szintén nem eleve adott azonban az, hogy tényleges kapcsolat van-e a vádlottak vagy az egyes vádak tekintetében. A boszorkánysággal kapcsolatos hiedelmek része az is, hogy a kárvallottak előtt egyszerre több boszorkány jelenhet meg, akár többféle alakot is ölthet a boszorkány, a rontás képessége ugyanakkor „átruházható” (nem kizárólag rokonok között), illetőleg egyszerre többen követhetik el a rontást – ezzel is növelve a megvádolható személyek számát. Másrészt az is visszatérő elem az ilyen történetmondásban, hogy csak egy-két személyt, az aktuális vádlottat, vádlottakat ismerte fel a kárvallott.

Az sem példátlan, hogy a kihallgatás általánosabb kiindulású (ezt az is indokolja, hogy általában nem szemtanúsági bizonyítékokról van szó), még a feltételezett boszorkányok sincsenek azonosítva:

- (16) 1654: „rea kerdeztunk ki mit tud es lattot *akar mi ördögsiget*” (Bosz. 181).

Máskor több kihallgatás eredményét vonják össze, például a Bosz. 210. számú szövegben a Jósáné és fiai („nevezet szerint pedig Jósánéra és fiára Mátyásra, vagy a kissebre”) ellen elhangzottak eredményét összemásolják további, szintén 1714 körül Vezekény környékén végzett kihallgatások beszámolóival (kézirat, jelzete MOL, P 199, Dominium Sempthe Capsa XXII. Fasc. 2, 1714).

Emellett, ha megnevezi is a hatóság az aktuális vádlottakat, az hangsúlyozottan nem jelenti azt, hogy a tanúk csak az ellenük tapasztaltakat mondhatják el, sőt időnként expliciten keresnek további gyanús személyeket:

- (17) 1716: Minémü boszorkánysághoz illő dolgokat tud, látott avagy hallott egyszer, avagy mászszor éjjel vagy nappal Miskólcz Várossában lakó Jóczik vagy Felesége Király Kata, *ügy Miskólcz Várossában lakó akármely Személy ellen* nevezet szerint vallya meg a Tanú (Bosz. 61).

A fentiekben már volt arról az esetről szó, ahol a gyanút keltő cselekedetek – harmatszedés, borjúfejés – a kérdésekben is szerepelnek, reflektálva a háttérismeretekre. Ennek fényében érdemes megjegyezni azt, hogy a kérdőpontban konkrét személyek nem szerepelnek, az sem derül ki, hány ember ellen irányul a kikérdezés:

- (18) 1709: Vallya meg igaz és idvezülendő hiti után a Tanú kikhez minemü ördögheget, boszorkányságot, avagy Boszorkányságokhoz illendő cse-

lekedeteket tud latott nyilván és hallott [...] s minemü boszorkányságokat, kik cselekedtenek Vamosson (Bosz. 57).

Az, hogy a vádban szereplő cselekvések nincsenek konkrét személyekhez kapcsolva, nem befolyásolja az adott tanúkat, ugyanis összesen három vádlottra utalnak név szerint a beszámolóikban. Itt érdemes jelezni, hogy a forráskiadásban a későbbi olvasót többé-kevésbé tájékoztató kiadói utalásban csak Nagy Borbála és Karasznai Zsuzsanna jelenik meg (Tóth Istvánné és Tóth Jánosné), noha Ivocs Péternére ugyancsak terhelő vallomást tesznek a tanúk. Ez is jól mutatja azt a tényt, hogy a hasonló szerkesztői megjegyzéseket érdemes külön kezelni a beszámólótól, nem feltételezve pontos megfelelést a történeti anyaggal – jöllehet Havasi szerint a „címadás” „mindenképpen jelzésértékű” (2018: 439).

Mégis azt kell látnunk, hogy problematikus a történeti anyagot a szerkesztői utalásokból kiindulva értelmezni, mert számos esetben látható, hogy nem volt cél a kimerítő tájékoztatás a kiadó részéről. Ezt mutatják például a következő hozzátételeges „címek”: *Bango Ferenc és társai elleni vizsgálat* (Bosz. 346) – minden személyre különféle vádak vonatkoznak, így valójában nem közvetlen „büntársi” viszonyról beszélhetünk (az ügy részletes bemutatását l. Varga 2018b); vagy éppen a *cseklési boszorkányok elleni vizsgálat* (Bosz. 209) megnevezés, szintén a felsorolást kerülendő. A már idézett 210. számú per esetében *Jósáné és fia* szerepel az utalásban, noha a tartalom pontos tükrözésekor a többes szám lenne indokolt, mivel a vádlott két fiára kérdez rá a hatóság, a tanúk pedig külön-külön reflektálnak rájuk, más-más témakörökben. Az pedig már a korszakban is változó, hogy a jegyzőkönyveken található egyidejű, esetleg későbbi, de kéziratos megjegyzések a vádlottak nevét tartalmazzák-e, vagy csak annyit: *keserűj asszonyok* (Bosz. 23); a vádlottak azonosítása itt egyértelmű és explicit.

4.2. Együtt, mégis külön – több vádlott, eltérő reflexiók

Ahogy arról szó volt, nemcsak rokonokat vagy más módon kapcsolatban álló személyeket vádolhatnak meg együttesen – közös pont lehet egyszerűen a terület és az akár tágan értelmezett időszak is. Amikor egyszerre többek ellen irányul a bizonyítási eljárás, akkor előfordul, hogy a tanúvallomások már összegző formájúak. Az 1750-ből származó, Linka Mária és férje elleni eljárás (a forráskiadás szerint legalábbis) első kihallgatásában általános gyanúságra irányulnak a kérdések:

- (19) 1750: Tudgye? vagy hallotta-e a Tanú? hogy Linka Maria Ontó Mihály feleséghe boszorkány légyen, avagy valamely ördöghi mesterséghe tudgyon (Bosz. 95).

Noha több kérdőpont is szerepel a kihallgatásban, egyik sem konkrét károkozásokra vonatkozik. Fontos azonban, hogy bár a kérdésekben egy vádlott neve szerepel, a „de eo utrum” végén az is olvasható:

- (20) 1750: NB. *Ugyan ezen Punctumokra examináltak* a Tanúk Findriké, Kásáné, és Ontó Mihály gyanos személyek ellen. (Bosz. 95).

A jegyzőkönyv alapján nem derül ki, hogy a többi személyre mikor és hogyan kérdezett rá a hatóság, azaz külön-külön sorra vették-e az egyes vádlottakat, vagy egyszerre szólhattak a tanúk bárkiről, akiről az egyes kérdésekben tudnak valamit (ez utóbbi hagyományosan megfigyelhető a forráscsoportban). A beszámolóok felépítése mindenesetre azt mutatja, hogy a lejegyző összegezte az egyes tanúktól származó információkat, a vádak pedig elkülönülnek a vádlottak világos, névszerinti azonosításával. Az összefoglaló jelleget az is mutatja, hogy olyan események és szereplők is megjelennek az első beszámolóban, amelynek és akiknek a kérdésekben nincs nyoma. Ezeket az információkat szintén egy *Addito* – az ilyen típusú hozzáadás általában a beszámolóok hitelesítésekor, tehát a kihallgatás utáni szakaszban jelenik meg – és egy *N.B.* (*nota bene*) rövidítés különíti el:

- (21) 1750: *Addito Nagy Laskainé képibenis* sokat kénozzák, [...] NB. *Nagy Laskajné fenyegette*, hogy meg lássa mint fog vallanyi, hogy szavának Ura lehessen (Bosz. 95).

Ezt további beszámolóok követik, amelyben egy „roppant sereg” megjelenését idézi fel a tanú, valamint egy bizonyos Oláh Andrásnéval kapcsolatos „látás”-ait, többek képében való kínoztatására is kitér, emellett a Nagy Laskainéval való konfliktusára is. Az utóbbi ellen – a források alapján legalábbis – nem indult eljárás. Az a felfogás, hogy több személy is elkövethette a rontást, megjelenik a vádlottak kihallgatásában is, Linka Máriától például a következőket kérdezi a hatóság:

- (22) 1750: Szerzöt miért *nyomtátok?* [...] *Te küldöztede* az Uradat Laskay Pálnét nyomni vagy *maghad vóltál* az *Urad képiben*, vagy pedig *hlyen ő maghátúl ment* magha képiben? (Bosz. 95).

A fentiek ismeretében tehát nagyon is megkérdőjelezhető az a határozottság, amellyel Havasi 2018 kijelenti, „a tanút kizárólag a női vádlotról kérdezték” (2018: 428), ezzel összefüggésben az is vitatható, ahogyan az alábbi részleteket – szinkrón nézőpontból – irrelevánsként (és „meglepo fordulat”-ként) értelmezi:

- (23) 1750: Gyanús személynek hallotta lennyi Linka Mariát, de *semmit sem tud reája*, hanem az Ura Ontó Mihály az el múlt Télen Laskaj Pálnéval pörlött (Bosz. 95).
- (24) 1750: Hallotta mindenkor gyanós személynek lennyi Linka Mariát de *semmit sem tud reája*, hanem az Ura képiben száma nélkül Étszakának idein kénozták a fatenst (Bosz. 95).

Havasi 2018 elemzéséből nem értesülünk az „ugyanezen punctumokra egzamináltak” kezdetű megjegyzésről, jóllehet az teremtheti meg az adekvát értel-

mezés kontextusát – a mai olvasó számára is, amennyiben módjában áll elolvasni azt. Arról is hallgat a szerző, hogy az első tanú más, a kérdéseken kívüli potenciális vádlottat, vádlottakat is megnevez (Nagy Laskainé, Oláh Andrásné). A hiányos idézés azért feltűnő, mert a további vádlottak említése felveti a relevancia és a minőség kérdését és azt, hogy eldönthetjük-e ezt kontextus nélkül.

Amellett érvelek, hogy a fenti szövegrészletek – a korszakban, és összességében azóta is – helyállóként értelmezhetők akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy a tanúvallomásokat összefoglaló jelleggel is lejegyezheték, már amennyiben egyáltalán külön-külön kihallgatásokat tartottak a felsorolt vádlottakról egymás után. Ha pedig egyszerre lehetett több vádlottról beszélni a tanúknak, a részletek még kevésbé szorulnak magyarázatra, hiszen az aktuális vádlottak explicit módon szerepelnek, jóllehet ez sem elvárás a szövegtípusban, épp a kontextusra hagyatkozás miatt maradhat grammatikai értelemben implicit a vádlott.

A kérdéses jegyzőkönyv hozzáférhető kézirata (jelzete: CsmL IV. L. A. 53.a, 1750) nem a rögzítés korai szakaszát mutatja: teljes mondatokban, rendezetten megformált szövegekről van szó, az őrszók alapján másolat, de legalábbis valamiféle tisztázat. Eltérő színű tintával láthatóan megjelölték, elkülönítették azt is, hogy melyik tanú mikor részletezi a többi vádlotthoz kapcsolódó ügyeket, főként Ontó Mihály kapcsán (ez a tintaváltás és a marginális megjegyzés miatt feltehetően utólagos). Ugyanazokat a személyeket, akiktől már előzetesen információt szereztek, újra kikérdezik, immár csak Ontó Mihályról, láthatóan inkább megerősítő szándékkal, mivel az itt olvasható vallomások egy része rövidebb, mint az előzőekben. E későbbi kihallgatáskor a hatóság maga is reflektál a „diskurzus” egy pontjára, arra, hogy bizonyos tartalmakat az aktuális tanú már korábban részletesen kifejtett:

- (25) 1750: az mintis hogy Az Linka Maria ellen producált Inquisitionak 13. fatensnek vallásabúl *bövebben ki teczik* (Bosz. 95).

Az ismétléshez egyébként többféleképpen viszonyul a lejegyzés, ugyanis az első kihallgatásban is előfordul, hogy utalnak másik beszámolóra:

- (26) 1750: per omnia errül úgy vall a fatens valamint a Feleséghe testis in ordine quarta (Bosz. 95).

- (27) 1750: A Macskák felül ez= is így beszil mint a 14 fatens. (Bosz. 95).

Más témakörben viszont ugyanolyan kifejtettséggel és szóhasználattal szerepel a tartalom ugyanattól a tanútól két kihallgatásban:

- (28) 1750: azok olyan értóztatú Káromkodást visznek véghez, hogy Keresztény embernek vétek mégih csak hallanyiis

- (29) mert azok olyan irtóztató karomkodást visznek vighez, hogy Keresztény Embernek vitek mégih hallaniis (Bosz. 95).

A hatóság tehát a reflexiók alapján nem tartotta irrelevánsnak egyik megszólalást sem – ahol rövidítést éreztek szükségesnek, arról mintegy értesítik a későbbi befogadót is. Bár Havasi (2018: 428) szerint, ha egy tanú csak az egyik vagy a másik vádlottra tud terhelő információkat megosztani, azzal „megnehezíti a hatóság munkáját”, ez a feltételezés nem bizonyítható a forrásszöveg (meta)nyelvi adataival, és ez okkal van így. Mind a vádak száma és természete, mind a vádlottak száma és azonosítása képlékeny lehetett, alakulhatott a bizonyítékgyűjtés során a jegyzőkönyvek szerint: a „hatóság munkája” nem volt eleve adott.

Az pedig ugyancsak nem nehezítette, hanem éppen irányította a hatóság munkáját, ha az egyes tanúk nem tudtak terhelő beszámolót mondani az egyes vádlottak ellen (mint fentebb is látható), vagy nem vállalnak teljes felelősséget állításaikért (ennek lehetőségeiről l. még Varga 2019). A vádlottak ártatlansága mellett érvelő tanúk ugyanis gyakran szintén „negatív bizonyítékkal” érveltek, azaz a tapasztalat hiánya metonimikusan azt implikálta, hogy nem is volt mit megtapasztalni, gyanús cselekvésként viselkedésként azonosítani. Mivel a bizonyítékok gyakran erősen szubjektívnek minősíthetők, azok hiánya is beszédes lehetett a hatóság számára. Csak egy példát idézve (az alábbi ügyben minden tanú hasonlóról számol be):

- (30) 1742: Ezen Fatens a Deutralis Aszonyal a mi ulta uraval lakik szölö megyéssek voltak, sok étszakán a szölnél valo hazikoban edgyüt meg virrattak, soha sem ismérte, s nem is tapasztalta valami búbájos Mesterségeben, és hogy fenyegetödöt, vagy valakinek magának, vagy marhájának artani igyekezet volna *eszeben nem vehette, nem is hallotta soha*= is olyas ordögös szobélinek lenni, mind ez= ideig, *most sem tud ellene semmi roszszat is vallani* (Bosz. 408).

A nem tudás bizonyítékként értelmezését megerősíti az a tény, hogy a hatóság az ilyen megjegyzéseket jóváhagyja a kiadások alapján, miközben nem példátlan, hogy más esetekben a tanúk beszámolóit utólag átértékelik (l. még Varga 2019).

Mivel a Linka Máriaékkal kapcsolatos eljárásban összességében mégsem igazolható meggyőzően és szövegszerűen, hogy a tanúvallomásokban kizárólag a női vádlottra vonatkozó kihallgatás eredményét látjuk, így az ebből a felvetésből adódó következtetések is további vizsgálatra szorulnak – elsősorban az, hogy a közösségben a vádlottakat valóban „együttesen kezelték”-e (vö. Havasi 2018: 435), főként Linka Máriaét és Ontó Mihályt.

Az „együtt kezelés” fogalma azonban önmagában is magyarázatra, meghatározásra szorul – a jelek szerint pusztán arra vonatkozik, hogy mindkét személyt boszorkánynak tartották-e. Önmagában azonban a boszorkányság mint vád kevéssé informatív, hiszen a rontáson, károkozáson (maleficium) belül is számos cselekvést lefedhetett – nem beszélve a szándékról és a viselkedésről (az ítéletek is ezeket emelik ki).

Azt vizsgálom tehát a továbbiakban, hogy az egyes beszámolókból milyen cselekvéseket kapcsolnak a tanúk reflektáltan a vádlottakhoz, és ennek alapján igazolható-e, hogy együtt kezelték őket. Linka Mária esetében külön sajtárságos

az ügy annyiban, hogy kihallgatásakor ő maga is megjelenik a boszorkányi rontás áldozataként a diskurzusban:

- (31) 1750: a Boszorkányok megh vesztettek [...] Boros Jenőben lakott egy Asszony arra volt gyanóságom ha el nem szökött volna meghis fogták volna őtet [...] Az Uramot szerette [...] [Hihető Boszorkány s olyan szóban forgó Asszony lehetett az?] Nem tudom nem hallottam hanem hogy kurvának mondtak [= 'mondották'] (Bosz. 95).

A kézirat alapján kiderül, hogy a vád egy részéről egy tanú is beszámol – egy külön főlión, nem egyértelmű, hogy melyik kihallgatáshoz tartozik, a bizonyítás mely szakaszából való:

- (32) 1750: vocsorára haza érkezett [= Ontó Mihály] Borosjenőre [...] csak mintha le utették volna, labarúl mingart le dúlth, Eg Olá Aßonytis találtam othon, és kérdeztem: hog mi<tt> csinal itt ez az Olá'zßony: felele a' feleségem: Magamhoz fogadtam én aztat (kézirat, CsmL, L. A., IV.53.a).

Noha Ontó Mihályt is kihallgatják, erről a kérdéskörrel nem esik szó – feltehetően elsősorban a tanúk beszámolóiból állnak össze a vádpontok.

Visszatérve a cselekvéstulajdonításra, a tanúk számos vádat kifejezetten Linka Máriához kötnek beszámolóikban: ilyenek a rontással kapcsolatos gyanúk, a gyógyítás, a veszekedő természet, a macskák iránti „természet felett látszatott” szeretete (az utóbbi több esetben konfliktusforrás a szomszédsággal, illetőleg általános gyanút kelt). Az összeférhetetlenségre utaló nyelvi viselkedés nemcsak a veszekedésekben, fenyegetésben (*maghában zúgolódván zörgölödvén [...] Linka Maria fölötte rútt káromkodásokkal mocskota a fatenst*) merül ki, hanem egyfajta kérdésben is (*De nem tudok én, de vadgyon olyan emberem, aki tud*). A kérdés közösségi megítélése a felidézett diskurzusból egyértelmű:

- (33) 1750: mellyre igy szóllott Linka Maria: öt Ludad van, nékem csak három, de több haszna lézsem az én három Ludamnak, mint a Te ötödnék [...] Melyre a fatens felelt, *ugy beszély csak jó Asszony de bizony meg pörzsölnek* (Bosz. 95).

Több tanú arra is reflektál, hogy maga Ontó Mihály hogyan viszonyult feleségéhez:

- (34) 1750: látván az Ura engedetlenségit, az *fejet is bé törte* [...] de az Ura eszre vevin *viszsa húzta hajánál fogva boszorkányozta* és *verte* [...] akkor az Ura= is szüntelen azt kiáltotta: Boszorkány vagy, Boszorkány vagy! ilyen s amollyan teremtette vén boszorkánnya és úgy *verte ököllet, s vissza húzta hajánál fogva* (Bosz. 95).

A férj cselekedetei és szavai ebben a kontextusban a nő bűnösségét támasztották alá a közösség, pontosabban a tanúbeszámolók szerint. Az egyetlen közös vádpont a férj és a feleség nyelvhasználata kapcsán mutatható ki, ez pedig az összeférhetetlen viselkedés, azon belül is a káromkodásra reflektálnak a tanúk:

- (35) 1750: felette igen szokot *mind Urastúl* Egre kialto karomkodasokkal *káromkodni*
- (36) 1750: hanem hogy igen felette *szokot mind feleséghestül* égre kialto káromkodásokkal *káromkodni* (Bosz. 95).

Ahogy fentebb látható volt (28–9), az egyik tanú erre mindkét fél kihallgatásánál szinte ugyanazzal a megfogalmazással tér ki. Az is kiderül azonban a beszámolókból, hogy nem azzal kapcsolja össze a közösség ezt az egyezést, hogy házaspárról van szó, hanem a származásukkal, idézve a vádlottak magyarázatát:

- (37) 1750: mert azok olyan értóztatú Káromkodást visznek véghez, [...] de midőn szemire vetette a fatens, és mások= is nékiek azt feleltek hogy eők mind a ketten Németek voltak, és a Németh szokást el nem hagyhatták (Bosz. 95).

Ettől függetlenül sem a gyógyítás vádja, sem a macskákkal kapcsolatos attitűd nem jellemző Ontó Mihályra a tanúk szerint (épp ellenkezőleg). Más típusú vádak viszont megjelennek nála, mint a babonáság:

- (38) 1750: Ennek előtte pedigh ednihány esztendőekkel hallotta Ontó Mihály szájából, hogy *kilencz szál hajjal ugy meg rontaná az embert*, hogy olyan lenne, mind az Kemencze Üstöke, még pedigh tellyes Szent-Háromsággal bizonyította (Bosz. 95).
- (39) 1750: Maga mondotta Ontó Mihály, hogy ha a szomszédokból pipájában tüzet viszszen és othon ki fordította a konyhára, *egy aprólék sem marad a szomszédokban* (Bosz. 95).

A fentiekhez hasonló kijelentések idézése Linka Máriánál nem jelenik meg. További vád Ontó Mihály ellen a fizikai erőszak – ennek egy része nehezen határolható el attól, amikor a kárvallottak arról a hiedelemről számolnak be, hogy a boszorkány „megnyomja” őket:

- (40) 1750: midőn le feküt volna a fatens oda menvin Ontó Mihály megh fogta a lábát a fatensnek egy taligaba vetette, és egy magos hegyre vitte s onnan *ugy le taszította*, hogy majd mindenét öszve törte [...] Azon kívűl= is kétszer *nyomta megh* a fatens(!), a vállai közé nyomván a két öklit, *ugy zömöcsölte* sokáig (Bosz. 95).

Közös jellemző a káromkodás mellett a konfliktus a közösség többi tagjával:

- (41) 1750: harmad napra a fatenst a Nehéz nyavalya kinozta felette igen, úgy hogy vires tajtékotis túrta, úgy szintén következendő két nap, ezt látván a fatensnek az Ura rajta ment Ontó Mihályra és a Feleségghire (mellyre hasonló képpen volt Gyanúságok) mondván [...] *Őszve habarodván* azért a fatensnek Ura Ontó Mihálllyal, és *hajába kapot* (Bosz. 95).

Kivételesnek tekinthető a beszámolóban az, hogy ezúttal a feleségre is gyanakszik a tanú. Ez ugyanakkor azzal függhetett össze, hogy Linka Máriához köti a gyógyítást, és jellegzetes a korszakban az a feltételezés, hogy bizonyos betegségeket csak az orvosolhat, aki elkövette a „rontást”. A rontáselbeszélések jellegzetes narratívája általában nem az utólag rontásként értelmezett káresetet idézi fel elsőként, hanem egy konfliktust és egyúttal a gyanúsítást, amely a károkozás, illetőleg a cselekvéstulajdonítás motivációjaként jelenik meg. Abból tehát, hogy egyszerre többekre gyanakszik a tanú, nem következik, hogy együtt kezeli a feltételezett boszorkányokat – ezt az is jelzi, hogy a konfliktust alapvetően csak Ontó Mihályhoz köti, vele „háborodik össze”.

A további vádlottak között szerepel Kásáné a szöveg más pontján *Kásásné*ként említve. Róla egy tanú vall, lehetséges további kikérdezhető személyként utalva rá (számos kihallgatás kérdőpontjai között szerepel az is, hogy kit tudnának még jó tanúként megnevezni), és ezt meg is indokolja:

- (42) 1750: Kásásné talán tudna valamit [ti. Linka Máriáról], mivel *igen kedvess szomszédjának tartotta* (Bosz. 95).

Egyrészt tehát közeli jó ismeretségben van a feltételezett boszorkánnyal, legalábbis egy vélemény szerint, ennek azonban sem a háttéréről, sem a közösségbeli megítéléséről nem esik szó. Másrészt maga Linka Mária utal rá, mint a mellette szóló bizonyosság egyikére, hatósági kérdésre:

- (43) 1750: Hát mégh vane több bizonyságod? Van Kásánéis (Bosz. 95).

A feltételezett boszorkánnyal kapcsolatos attitűd által is gyanús személlyé válhatott valaki a korszakban, legalábbis a hatóság felsorolása alapján. – A teljes képhez hozzátartozik, hogy a kérdőpontban megjelenő további gyanús személy, Findrikné nem szerepel expliciten megnevezve sem a tanúvallomásokban, sem a vádlottak kihallgatásában – egyúttal (talán a kontextusra hagyatkozva) nem névvel említik meg azt a nőt, akire Linka Mária gyanakodott, illetőleg akinek Ontó Mihálllyal való kapcsolatáról az egyik tanú is beszámolt. Nyitott marad a kérdés, hogy a név és a meg nem nevezett személy összekapcsolható-e. Ontó Mihályt sem ezzel a nővel kapcsolatban nem kérdezik, sem arról, hogy miért nevezte boszorkánynak a saját feleségét – legalábbis a rendelkezésre álló dokumentumokban. Linka Mária kihallgatási jegyzőkönyvében előfordulnak ugyanis „nota bete” jelzésű megjegyzések:

- (44) 1750: NB. *Ennek az Ura külömben vallya* hogy tudni illik ő magha három Gödént lőt, a Csabai Réteken és a két Csonton fellyül is találkozik több, nem úgy mint ő vallotta [...] NB. *Az ura pedig azt vallya* hogy kútba akart ugrani azért nem bocsátotta el (Bosz. 95).

A fenti részletek azonban nem szerepelnek Ontó Mihály kihallgatásában, legalábbis abban, amely hozzáférhető; nem egyértelmű, hogy egy külön vallatásból vették át az információkat, vagy esetleg együtt hallgatták ki a feleket.

Összességében a nyitva hagyott kérdésektől függetlenül is elmondható, hogy nem bizonyítható szövegszerűen a beszámolókból az a feltételezés, hogy az egyes vádakot tekintve együtt kezelték volna a közösségben Linka Máriát és Ontó Mihályt, ahogy az ügy további vádlottjait sem. A boszorkányvád más-más cselekvésekből, viselkedésekből és szándékokból következik; a közös jellemzők közül egynek a magyarázata a származásuk, ez a káromkodás – az összeférhetetlenség, a konfliktusok megjelenése pedig általánosabb jelenség, főként, hogy egy része éppen a vádlottak között tapasztalható.

5. Boszorkányvadás, vádlottak és nyelvi viselkedés

5.1. Nem törvényszerű tehát, hogy ha egy ügyben egyszerre több vádlott is szerepel, azok közvetlenebb kapcsolatban vannak egymással, vagy éppen közösek lennének a cselekedeteik (l. fentebb Szabó Pálné ügyét is, amely szerint a házaspár felek egymást is megvádolhatták boszorkánysággal, rontással). Jóllehet Havasi (2018: 438) szerint „az olvasónak meg kell keresnie a házaspár együttes kezelését mint magyarázatot”, az idézett reflexiók alapján nem igazolható, hogy a vádlottakat, a házaspárokat a cselekvéseik terén is „együtt kezelte” a közösség vagy a hatóság, így vizsgálatot igényelnek az erre épülő magyarázatok.

Egyaránt van példa önállóan boszorkánysággal vádolt férfiakra, ahogy arra is, hogy a feleségeket gyanúsítják boszorkánysággal akkor is, ha a férj került előzetesen konfliktusba a közösség tagjaival, illetőleg a férj viselkedésének is vannak olyan motívumai, amelyek általában a feltételezett boszorkányra jellemzők. Időnként a közösségben is teret kapnak olyan boszorkányfelfogások, amelyek együttműködést feltételeznek az egyes vádlottak között, így a rontók egyfajta „hálózatot” alkotva jelennek meg a tanúvallomásokban is vagy legalább egy részükben. Ennek a szemléletnek többféle motivációja is lehetett:

- Az elfogultabb, meggyőződéses tanúk hajlamosak arra utalni, hogy a vádlott örökölte, tanulta valakitől a boszorkányságot: 1732: *e Fatens Vajda Jankót nem egyébnek, hanem mindetigh Ördöghi practicakkal masoknak kárt okozó gonosz Személynek s Boszorkannak hallotta lennyi, a minthogy az Anyya is annak tartatott* (Bosz. 411); 1751: *te Eva én rejám ne haragudgyál, hogy te, és az te Nemzetcséged tudományos légyen* (Bosz. 419).
- Az ügynevezett nézők is gyakran jelzik, hogy ellenük több rontó személy is tevékenykedik, (összefüggésben a gyógyítók közti versengéssel; Klaniczay 2011, 2014; l. még 5.3.

- Időnként maguk a vádlottak emlegetnek társakat, további gyanúsítható személyeket (l. 5.5.).

Nem példátlan az sem, hogy férfit és nőt egyszerre vádolnak meg, és bár nem házaspárról van szó, a boszorkányvád mégis közös: 1759: *Németh Kata Bába és Horváth János tudalékossak legyenek, ezt még a' Gyermekekis tudják* (kézirat, Fol. Hung. 3320).

Ezzel együtt világosan elválaszthatók az egyes személyekre vonatkozó beszámolók. Különösen a reflexív vallomások érvelő jelleggel felépítve. Előre hangsúlyozzák a tanúk, hogy Németh Katát régebb óta ismerik (és éveken keresztül gyanús személy volt), illetőleg megoszlik, hogy melyik tanú melyik vádlotról tud többet: 1759: *erre [= Horváth János] annyira bizonyosat nem hallott, nem is tud* (Fol. Hung. 3320).

Pusztán az kapcsolja össze a két vádlottat, hogy rajtuk kívül „senkire ollyas hir nem hallatott”. Alapvetően eltérő rontásokat és fenyegetéseket tulajdonítanak nekik, e téren nem mutat keveredést vagy kétértelműséget a szöveg. Arra sincs utalás, hogy esetleg a rontást az egyik vádlottól tanulta a másik, sőt egyes képességek kapcsán többen idézik Horváth Jánosra: *azon hires Geraßonak [...] Tanítványa légyen; Horváth János Geraszo névü Gyimothi az időbéli régi hires öreg csordásnak Emberségével élyen* (Fol. Hung. 3320).

Németh Kata kapcsán előtérbe kerül az összeférhetetlensége, ahogy az egyik tanú felidézi: *ezen Bába Aßont rossz nyelvességetül csapással éjéßtette* (Fol. Hung. 3320). Képet kapunk másfajta közösségi viszonyulásról, stratégiáról is – noha az ellenséges attitűd egyezik az előzővel: *a' midön véle szembe lehetett barátságos szo szine alatt kérteis, hogy néki, és az ő házához ne ártson* (Fol. Hung. 3320). További szempont, hogy a nő reflektál is a saját rossz hírére: *engem okoztok – ugyanakkor nem tagadja a vádat: soha szemére nem vetette [ti. a tanúnak] (ez hallgatólagos elismerésnek minősült a közösségben; Varga 2018b).*

Horváth Jánossal kapcsolatban szintén megjelenik a látszólag pozitív, de a beszámolóban már inkább óvatosságot, félelmet tükröző viszonyulás: *magához bé hivta mert ollyan tudalékosnak inkább kedvezni szoktak* (Fol. Hung. 3320). Vele kapcsolatban a rontás mellett egyéni vád is megjelenik, korabeli magyarázattal: *Horváth János Farkas képibenis járt [...] az ollyan Színes Farkasra az Ebek nem ugatnak* (Fol. Hung. 3320). Ugyanakkor mottószerű reflexiót is megfigyelhetünk az egyik vallomásban: *illen véletlen történetre nem jó senki fenegetődése* (Fol. Hung. 3320). E megjegyzés a beszámoló szerint közvetlenül Horváth Jánosnak szól „intésként”, azaz fenyegetésként. Többen hangsúlyozzák, hogy neki is a viselkedése keltett gyanút: *ezen Szavaira nézve ugy tartya a' Tanu, hogy magais Horváth János már magát bünösnek ismérte [...] ez volt maga szava akkoron* (Fol. Hung. 3320).

Noha egy időben és területen zajlott a két személy ellen az eljárás, nem mutatható ki, hogy egyazon káresettel kapcsolatban mindkét vádlottat felelősnek tartanák, vagy más módon együttműködést feltételeznének közöttük a közösségben, noha a legtöbb tanú hangsúlyozottan elfogult a vádlottak bűnösségét illetően

(miközben mind Németh Kata, mind Horváth János tagad minden vádpontot az egyes kihallgatásaik alkalmával).

5.2. Megfigyelhető néhány olyan eset, amikor elsődlegesen a nőre vonatkozik a boszorkányvád, például a Bosz. 420. számú szövegben Dógos Jutkához: 1743: *köz hirül hallotta e fatens mindenkor, hogy rossz életü tudományos aszszony légyen, és félték tőle* (Bosz. 420); 1743: *Közönségessen pedig mindenkor boszorkánnak hallotta lenni, és félt minden Ember ezen aszszontul* (Bosz. 420); 1743: *Valamiuta isméri e Fatens Dogos Jutkát, mindenkor tudományos boszorkány aszszonnak tartották, és vétteni sem merészelletek néki mivély félték tőle* (Bosz. 420).

A veje „megrontását” több tanú is felidézi, csak egy példa: 1743: *E Fatens maga vitte bé a T. = N. Várgye fogságában Dogos Jutkát jól ismeri töb 10 Esztendőül fogva. Ad 2dum. Hallotta e Fatens megh holt Pálfi Pál fiátul, hogy ollyas czérnát vart [= Dógos Jutka] az attya lábra valójában, mellyel az kakast midőn herélik bé varják, a midőn ezen varrás hallatott, tudgya a Fatens, hogy Pálfi Pál Dogos Jutkának a veje megh betegedvén, azon betegh ágyában megh = is holt* (Bosz. 420).

Ezzel együtt néhány tanú szerint a feltételezett boszorkány férje is gyanúsítható: *tudományosok mindketten* – ez magyarázatot igényel, és az indok a beszámolók szerint a (nyelvi) viselkedésben keresendő. A férjnek ugyanis nem tulajdonítanak explicit módon rontást, inkább bizonyos ellenségeskedést, például kérkedik, fenyeget: 1743: *ezen pirongatására Dogos Jutkának az Ura megh fenyegette a Fatenst mondván várgy várgy megh bánod ezt* (Bosz. 420); 1743: *a Csordás udvarára bé késértette a farkast, az után szemére vetette e fatens mondván megh akartad a Tinomat ölni, csak nevetett Dogos Jutkának az Ura mondván máskoris úgy böllönködgyél a csordásokkal* (Bosz. 420). A tinóval kapcsolatos károkozás kapcsán érdemes megemlíteni, hogy egyfajta racionalizálás is működhetett a háttérben, ugyanis az állatokat érintő káreseteket nem egyszer csordásokhoz kapcsolják (l. még Horváth János, Bosz 286: Somogyi János stb.). Megjelenik a már látott „színes farkas” képzelet is – ez a motívum előfordul Dógos Jutka férje kapcsán is, de nem közvetlen a gyanúsítás, az egyik tanú például egyszerre három farkasról számol be.

Több rontást kapcsolnak viszont a nőhöz (máshol is, pl. Bosz. 410, 421): 1743: *e fatens gyakran szidta, pirongatta Dogos Jutkát, miért rontotta el a fiát rosszszul jár érette* (Bosz. 420); 1743: *jól ismeri e fatens is Dógos Jutkát [...] Hallotta magátul Fábján Györgytül, hogy eötet az hidegh lölte, mihelest az falu eskütytét reá küldötte Fábján György, mingyárt az nap el hatta a hidegh* (Bosz. 420); 1743: *ezen fatenst cir. egy holnapra hidegh kezdette nagyon lölni, és ha alut mindenkor előtte látta Dógos Jutkát, mintha megh akarta volna ölni minthogy Dógos Jutkára gyanakodott [...]* (Bosz. 420). Ezek az ügyek a vádat sematikusán megosztják; a férfiak viselkedése gyanút kelthet a kérkedés és fenyegetés miatt, mintha irányítani tudná a károkozást vagy a károkozót: 1743: *Dogos Jutkának az Ura megh fenyegette a Fatenst [...] e Fatens reá ment szitta a csordást feleségesztül ha megh nem ereszt a feleségének rosszszul jár* (Bosz. 420). A nőknek pedig inkább cselekvést tulajdonítanak. Nem minden tanú véleménye egyezik arra nézve,

hogya kit is kérnek, fenyegetnek, hogy „eressze meg” a rontást, egyaránt szó van külön a férjről, mindkét személyről (*eö tülek vagyon*) és csak a feleségről is: 1743: *az falu eskütyét Dogos Jutkához el küldöttö hogy ereszsen megh, mert megh fogattya, és így mindgyárt el hatta a hidegh lelés* (Bosz. 420).

Olyan esetben is kimutatható a vádak ilyesfajta megoszlása (hasonló a viselkedés, de eltérő a cselekvéstulajdonítás), amikor a tanúk a vádlottak ártatlansága mellett érvelnek. Ekkor az állítólagos kárvallott egyértelműen a férfi vádlottal kerül konfliktusba, mégis azt idézik tőle, hogy a nőt vádolja meg rontással: 1735: *valamedigh említett Kovács Szabó György [...] törvényesen nem kereste, és innénd származott dühös nevek [...] Ezen Fatens betegségében Törjék Laszlo Uramat megh látogatván, eö kegyelmetüll hallotta, azt is csak az mult télen, hogy az egy felemet megh ette Kovács Szabóné, és az másikat most eszi*, (Bosz. 412). A helyzet ebben az ügyben azért sajátságos, mert a női vádlotthoz általában egyéni, független káreseteket, cselekvéseket kapcsoltak a tanúk, a férj gyanús viselkedése pedig mintegy mellékszálként járul a vádakhoz, Kovács Szabóné esetében azonban ilyesmi nem mutatható ki sem a kérdésekben, sem a többi tanútól. Ahogy arról fentebb szó volt, időnként a gyanúsítottak meghatározása tágabb körből indul, több személy is felvetődik – akkor is, minden tanú a vádlottak mellett vall (pl. Bosz. 413, *Kárász Miklós vagy akármely cselédje*).

Ettől függetlenül férfiakat is megvádolhattak boszorkánysággal – egy 1721-ből, Békés megyei kihallgatásban a kérdésekbe is bekerült a *kanboszorkány* megnevezés egy, a közösségben Harangöntő néven ismert személlyel kapcsolatban (kézirat, jelzete OSZK, Analekta 10888). Boszorkányi nyomás, „nyargalás”, vádja kötődik hozzá, illetőleg több gyógyítás/tanácsadás: *meg tapogatta háromszor a Labat s azt mongya de þar gongya Liþen [...] agy Szappan Levet néki innya, mingyárt meg gyógyúl.*⁵ A nyelvi viselkedés alátámasztja a vádat, Harangöntő maga is kérkedik képességeivel, híreszteli azokat: 1721: *Magatul Harangöntötüll hallottam, a' midön az Turi Juháþok néki azt mondotta; azt mongyák Kan Ördög vagyon az Faluba, mongya Harangöntö én vagyok a, arra mongyák a' Juháþok, ugyan te vagy é Bátyya? arra ismét azt mongya engem hinak annak* (Analekta 10888); 1721: *mi haþna hogy reám Törþ mert nints az a Törvény a' ki engem Hét eþtendeig, hét holnapig és hét napig meg öllyön és ölhessen* (Analekta 10888).

Az idézetből kitünő magabiztosság ellenére több esetben is könyörög a feltelezett boszorkány a kárvallottaknak, tehát mégis arra következtethetünk, hogy – ahogy ez jellemző is – tart a közösség haragjától: 1721: *Az mikor Kovács György meg kötözte, arra azt mongya Lelkem Kovács György, ne kötözz ugy meg [...] azt mondotta csak Édesem meg ne égettes, mind meg gyogyitlak [...] elment és azt mondotta Harangöntö Szuhainénak mikor nyavalyájaban kinlodott, Csillagom tsak meg ne hagy égetni, bizony Ugy meg gyogyitlak valamint voltál* (Analekta 10888).

⁵ Oláh György közlésében hozzáférhető a szöveg, de ő bevallottan „szabad fordítást” ad, így például: „Oda jött aztán hozzánk s megtapogatta háromszor a feleségem lábát s mondott sok olyan dolgot, a mit nem értettem, ráolvasott, emberre vetett, s azután meggyógyult a feleségem” (Oláh: 74), míg a kéziratban ez olvasható: „oda jött meg tapogatta háromszor a Labat s azt mongya de þar gongya Liþen, mentest emberre vettek, az után meg gyogyult” (Analekta, 10888).

Az egyik tanú megjegyzi, hogy az *Felesege és maga kepebē jártak réam marcsongani es meg Nyomni [...] igén feltém tölle Azombā az Feleségeis reám jött ejjel Nyomdosni meg az ritka kőtőjet kőtötté hátul az Farára* (Analekta 10888). A feleséget azonban a többi vallomásban nem említik, és a dokumentáció szerint nem is kezdeményeznek ellene eljárást, így Harangöntő független vádlottnak számít. A *kanboszorkány*, *kanördög* elnevezés is ezt a következtetést erősíti meg, jóllehet az sem állítható, hogy az aktuális vádlottnak tulajdonított cselekvések genderspecifikusak.

5.3. Más esetekben felveti a hatóság a csoportként értelmezést – mint fentebb láthatóan a nyomozás részeként szélesebb körben keresve a gyanúsítható személyeket –, a tanúk viszont nem erősítik meg ezt: 1747: *nemé Boszorkánsághához, vagy megh rontásához Fiaj avagy Férje segétték vagy fenyegetozteké* (Bosz. 422); 1729: *Nem de nem? valakit megh fenyegetett, vagy hideglölés, vagy más veszedelem esset rajta, és közönséges hérül járt, hogy Boszorkány feleségivel edgyütt* (Bosz. 218).

A vádak és a gyanú képlékenysége miatt nem minősíthetők az elvárások megsértésének vagy a hatósági munka akadályozásának (amint Havasi 2018: 439–40 feltételezi), ha a tanúk nem erősítik meg a felvetést, és közvetett módon az egyik vagy a másik fél ártatlansága mellett vallanak, legalábbis amellet, hogy nem volt ilyen híre. Ez a stratégia hasonlóan értelmeződik át, mint az, ha nem tud valakire nézve terhelő vallomást tenni a tanú – azaz metonimikusan és kontextusfüggő módon, ha nem tudnak gyanús ügyekről, abból arra következtetnek, hogy nem is feltételezhető ilyesmi. Például: 1729: *hir vólt felül közönségesen magáru Simon Jánosru hogy tudós vólna, de felesége felül éppen semmit sem hallot [...] Közönséges hir volt Simon János Boszorkányságáru, de Feleségiru nem [...] közönséges hir vólt magáru Simon Jánostu hogy ördöngös tudománya vólna, de felesége felül nem tud* (Bosz. 218).

Noha a fenti megjegyzések egyértelműen külön kezelik a lehetséges vádlottakat, az alábbi részletből már lehet következtetni arra, hogy miért is kérdezett rá a hatóság a nő szerepére (amellet, hogy a nő anyja is gyanússá válik egy megjegyzése miatt Simon János rontó képességéről, hangsúlyozva, hogy gyógyítani viszont nem tud): 1729: *Közönséges hir vólt Simon Jánosru hogy Boszorkány vólna, de Feleségiru nem, hanem az felesége= is néha gyógyétot az ollyatin megh vesztet Személyeket* (Bosz. 218).

Tekintve a már emlegetett hiedelmet, miszerint a sikeres népi gyógyítás a korszakban éppúgy kelthetett gyanút, mint a sikertelen, a tanú megjegyzése utólag többféle értelmezésre is enged következtetni (illetőleg kérdés, hogy ezzel implikál-e gyanúsítást). Ezzel együtt továbbra sincsenek együttesen kezelve a vádlottak, és a nő továbbra sincs gyanúsítva. Egy másik beszámoló is árnyalja ezt a képet: 1729: *Udvarhely orvost Araczeni névöt oda hétták vólna orvosolni, azt felelt az orvos, [...] ott van mind a Rontó, mind a giogiító, ha a Simon János akarja a Felesége megh gyogiithattya* (Bosz. 218). Noha továbbra is csak gyógyítást tulajdonítanak a feleségnek, a fenti részlet szerint a vádlottak cselekvései összefüggést mutatnak. – Fontos azonban, hogy ez sem értelmezhető automatikusan

„együttes kezelésnek”; a közösség szempontjából kívülről érkező állításról van szó, ráadásul megjelenik az úgynevezett nézői kiindulópont.

A nézők (vagy *tudósok, orvosok*) részben népi gyógyítással foglalkoztak, még inkább azzal, hogy a kárvallottnak *megnézzék a nyavalyáját* (Komáromy 157), azaz felismerték a rontást, azonosították az okozót. Hasznosságukat és fontosságukat a közösség is elismerte: 1693: *mondja meg, ki rontott meg; ne gyanakodjam sokfelé* (Komáromy 153). Ezzel együtt kétes helyzetük volt. Gyakran a versengés motiválta azt, hogy éppen kit vádoltak meg rontással: 1693: *ez ám az a boszorkány, a ki nekem a kötést haza hozta* (Komáromy 153); 1693: *no meg tudom mondani, ki ett meg [...] az urad igen engedelmes ember; arra vágy [...] uradra köthesse magát* (Komáromy 153–4). Ők maguk is gyanússá válhattak: 1693: *akár én vesztettelek meg, akár más, hiszen jót mondok én* (Komáromy 160). Egyes területeken a nézők tevékenységének megítélése közel olyan szigorú volt, mint azoké, akiket rontással vádoltak (l. Kristóf 2001). Nem kizárt tehát, hogy a fenti esetben is a nem helybéli néző valamiféle versengés részeként keresett megfelelést, összefüggést a gyógyító – és többek szerint nem rossz hírű – feleség és a már eleve boszorkánynak tartott Simon János cselekedetei között. Ezt ugyanakkor csak egy tanú idézi, így talán ez a nézet kevésbé volt elterjedt a közösségben.

5.4. A tanúk megbízhatósága időnként a beszámoló összevetésével megkérdőjelezhető. Az egyik beszámolóban a tanú másodkézből idéz fel egy történet – a később kihallgatott tanúk pedig megerősítik mint közismert információt:

- (45) 1619: hallotta Zeman Györgynek szájából, hogy azt mondta *Thot György mind feleségöstül éjél bejűtt házunkba*, és az feleségömnek az hasából Thot Györgyné ki akarta az gyermekökt venni, de az ura Thot György nem engedte (MBF 2: 329).

Ezzel együtt, aki résztvevőként számol be a történekről, az eltérően idézi fel azt:

- (46) 1619: Zeman Györgyné [...] hite után azt vallja [...] látta, hogy az ablakon egy asszony és egy férfi bementenek, *az férfi pedig kékből volt, de azt nem esmerhette, ki lehetött*, de az asszony embőrt megemerte, hogy az zilinczy Thot Györgyné volt, az ki most fogva vagyon [...] (MBF 2: 332).

Sajátságos, hogy épp a szemtanú állítja azt, hogy csak a női vádlottat ismerte fel, szintén megvádolt férjet nem – a rontáselbeszélés mégsem így terjed el. Jóllehet csak a „rontás” szándéka jelenik meg, az idézett párbeszéd alapján is elkülönül a két személy viselkedése. A rossz hír a jelek szerint mindkét félre érvényes; ezt Havasi (2018: 438–9) érvként idézi a vádlottak együtt kezelése mellett, bár a „hirdetésre” vonatkozó megjegyzést kihagyva:

- (47) 1619: Thot György házoknál panaszkodott arról, hogy micsoda boszorkány nevet költöttek legyön feleségömré, és ugyan abban kever-

ték volna magát is Thot Györgyöt. Ottan mongyák néki szemében, hogy annak senki egyéb nem oka, hanem csiak felesége és az mellett maga is, *mert, úgymond, mindönütt magatok azt hirdetitök, hogy illyenkor és amakkor búza, bor és egyéb vesz el* (MBF 2: 353–4).

Hozzá kell tehát tennünk, hogy a válasz utóbbi része fontos, és nem hagyható figyelmen kívül az adekvát értelmezéshez, mert világossá teszi, hogy nem eleve együtt kezelik őket, csak mert házaspárról van szó, hanem a viselkedésbeli hasonlóság a közös jellemzőjük.

A tanú nem cáfolja a vádlott állítását, pontosítja azonban azt, reflektálva a viselkedésük gyanúságára, kifejezetten kérkedő hozzáállásukra, mintha valami nem szokványos képességek birtokában lennének. Thot Györgyné kapcsán az egyik tanú épp ezzel a szóhasználatral él *kérködött volna, hogy az ganéból szép kenyeret süthet, hogysesem mint más jó lisztből* (MBF 2: 352). A közösség viszonyulásának alakulását jól mutatja, hogy az egyik tanú közvetlenebb módon idézi a vádlottat, még hozzá reálisabban, feddésként értékelve a megjegyzést: *Thot Györgyné feddött, hogy: – te molnár, az minemű liztöt enneköm örlesz, az tehény ganajból is tudok olyan kenyeret sütni* (MBF 2: 329). A nőnek ezzel együtt tulajdonít a közösség rontást is, fenyegetést, illetőleg jósoló jellegű megjegyzéseket – kérkedésként értelmezve. Például: 1619: *most, úgymond ocsió az búza, de eztendöre drágább leszen* (MBF 2: 328); 1619: *de im most az búzának elveszött a szeme, de jüvendőben az kendörnek is elvész* (MBF 2: 331).

Mivel azt idézik Thot Györgytől, hogy ő maga is rossz hírbe keveredett, érdemes ezúttal is megnézni, hogy mennyiben kezelik azonosan a két vádlottat a közösségben. Mivel a rontások mindegyikét expliciten és kifejezetten a feleséghez kapcsolják a tanúk, ezúttal is a nyelvi viselkedés látszik közös jellemzőnek (ahogy azt a már idézett tanú világossá tette). Idéznek tőle talányos kérkedést, fenyegetést, összeférhetetlenséget: 1619: *ezt az falut ha akarja, akivel alá vagyon, megent fölfordityta, akivel föl vagyon megent alá fordityta* (MBF 2: 333); 1619: *az tanú több szomszédságinál sápolódott volna, hogy minemű szegénységben és szükségben vannak. [...] Mondott Thot György: – mert rosszak vattok, ám ti sem mire kellő gazdák enneköm az kertön is eleget hánnak be* (MBF 2: 328).

További ellenérv az együtt kezelés ellen az, amit több tanú is idéz csak a nőtől, aki épp önálló szerepvállalását hangsúlyozza: 1619: *Thot Györgyné az urának szokta gyakorta mondani, hogy mig ő él, úgymint Thot Györgyné, addig az ura semmi szegénységtül ne félne* (MBF 2: 353). További szempont, hogy a nő vádlott ellen már korábban is merültek fel vádak: 1619: *Vallja ezt is Kakuk Mihál vallása ellen, hogy mikor Kakuk Mihálnak az annya megholt, akkor még Thot Georgnél nem volt ez mostani felesége* (MBF 2: 335); 1619: *ez mostani Thot Georgné akkor még nem volt felesége Thot Georgnek* (MBF 2: 335). Ebben a kihallgatásban egy további vádlott is szerepel, Nagy Balázsné, akinek a fent idézettekől teljesen független vádak, cselekvéseket tulajdonítanak – nem teljesen egyöntetű hozzáállással, egyesek fenyegetést, rontást kapcsolnak hozzá, mások pusztán gyógyítóként említik. Mindenesetre a Thot Györgynének tulajdonított cselekvésekkel nem hozzák összefüggésbe a tanúk – sőt az sem derül ki, bármiféle kapcsolatban

lett volna a pár valamely tagjával, így nem mutatható ki valamiféle boszorkány-hálózat feltételezése ebben az ügyben.

5.5. További tendencia, amikor maguk a vádlottak neveznek meg feltételezett boszorkányokat, illetőleg utalnak arra, hogy nemcsak ők gyanúsíthatók ilyesmivel a közösségben. Az ilyen megjegyzések megítélése sem egységes. Van példa arra, hogy a vádlott elmeállapotával magyarázzák, és nem tulajdonítanak jelentőséget a kijelentésnek (a beszédre vonatkozó szóhasználat, a *petyeg* is érzékelteti ezt): 1727: *mondvan Uranak [= a későbbi vádlott] te vagi oka hogi én ördöggel [’ördöggé’] lettem az Ura intette nyenyei hogi miért Petyegh olljan szokat [...] mondotta volna Nennyenek Illus te tanitottal engem ara az ördöghseghre teis ördögh vagi az Anjam is* (Bosz. 215); 1727: *Hogj azon Gal Janosne Punkösd tajban mégh haborodot elmevel lévén mivel magat Boszorkanyinak s Urát és masokatis Boszorkanyinak mondta jobban a maga Attyafiai* (Bosz. 215). A fenti ügyben mindenesetre a tanúk tapasztalata felülírja a vádlott szavát: 1727: *nemis lattak soha semmj ördögsiget es bajolassat, sem magahoz sem mas attyafiaihoz, hanem hogj az Anyok Baracska Jutka volt szóban* (Bosz. 215).

Nem példátlan, hogy a kárvallottak szerint többen követték el az adott ronást, név szerint is megnevezve: 1742: *a leányom kiáltotta szüntelen, hogj ötet Bába Ilona és Székely Ferenc feleségestől eszik s gyötrik* (MBF 3: 205); 1742: *leányától száma nélkül való sokszor hallottam, hogj ötet Bába Ilona eszi edgyik(!)* (MBF 3: 206); 1742: *az húgom is száma nélkül való sokszor mondotta, hogj ötet Bába Ilona és Székely Ferencz feleségestől eszik s kinozzák. Ráizentünk az húgom nyomorúsága iránt, hozzánk jövéen Bába Ilona [...]* (MBF 3: 210).

A történetmondás szerint ugyanakkor másoktól nem esik szó Székely Ferencről és feleségéről, a gyógyítás kapcsán is csak Bába Ilonát fenyegetik meg – a további megnevezettek ellen a dokumentum szerint nem nyomoznak. Ugyan ebben az ügyben a vádlott is megvádol gyógyítás részeként másokat (szinte a már említett nézők tevékenységét idézve) név szerint, illetőleg általánosságban is: 1742: *Mert (ügymond) Serestely Jánosné csinálta reád minden nyomorúságotat [...] Talám (ügymond) azt tudgya, hogj csak egyedül én vagyok boszorkány Karaszán, de itt bizony több is vagyon! [...] Csak énreám tudnak kiáltani, de nem csak egyedül ettem meg a leányotokat, hanem más is vagyon még Kraszán, aki megette, még olyan is vagyon, aki atyátokfia* (MBF 3: 204–10).

Az ügyben ítélet is ismeretes, ebben nem esik szó a többi megnevezett vádlottról – a dokumentáció alapján pedig nem derül ki, hogy folytattak-e további kihallgatásokat, így a vádlottak együtt kezelésével kapcsolatban sem vonhatók le következtetések.

5.6. Nemcsak a tanúkihallgatásokból felidézett diskurzusokban lehet megfigyelni azt, hogy a vádlottak másokra is vonatkoztatják a boszorkányvádat, vagy az ördögtől való hatalmat. Nógrád megyében két úgynevezett „szakállas farkast” hallgatnak ki, egyikük, Kovács Márton az ördögi szövetséggel kapcsolatos kérdésre válaszolja ezt: 1754: *Vagyon Felesigem ördög kivel élek mind az Keresztiny Felesigemel* (kézirat, NmL). Noha általában a női vádlottak számolnak be kínval-

latás hatására az „ördöggel” való (alkalmi) kapcsolatukról, ezúttal ennek egyfajta változatát láthatjuk. Az alakváltással összefüggésben is: 1754: *Mért nem változhat el már most előttünk Farkassá – Azért hogy az ördögh Felesighem nem segít de ha lehet én is megh válok tőle* (NmL).

Kovács Mártonnal kapcsolatban nem hozzáférhető a tanúk kihallgatása (ha volt ilyen), és arról sincs információ, hogy a feleség ügyében nyomozni kezdtek volna. A másik vádlott, Pagács Pál viszont arról számol be, hogy jó ideje özvegy, és a rontó hatalmat, valamint az alakváltást más személyekhez köti, nála nem merül fel a közvetlen ördögi szövetség: 1754: *Nekem az ördöghel semmi dolgom hanem Gyetván valami Grucza Tamás névü Juhász adott mestersiget. [...] e tájon pedig Mártony társom [= az előzőleg idézett vádlott] ki velem fogva vagon adott mestersiget* (NmL). Az utóbbi esetben a tanúkihallgatásokban állatok elpusztításáról számolnak be a tanúk, illetőleg Pagács Pál fenyegető természetéről: *ha húst vagy mást amit kért nem adhattak néki meg dömögte magát és csak hamar kárt vallott az olyan ember* (NmL). A két vádlott beszámolója mindenesetre nem egyöntetű a képességek forrását tekintve, az egyikben megjelenik az ördöggel (feleséggel) való együttműködés, a másikban viszont a „mesterség” átadásáról esik szó. Mivel az ügyekről nincs további információ, nem egyértelmű, hogy az első vádlott esetében kimutatható-e az együttes kezelés, illetőleg két férfi vádlott esetében feltételezhető-e ilyesmi.

Többféle variációt láthattunk tehát arra, hogy egyfajta látszólagos összefüggést, hálózat feltételezhető, ha egyszerre többeket vádolnak meg boszorkánysággal, ugyanakkor ezek egy része a nyelvi viselkedésbeli hasonlóságokkal, gyanút keltő diskurzusztratégiákkal magyarázható (kérdés, képességek implikálása, fenyegetés), nem pedig valamiféle együttes vagy párként való reprezentációval – még ha a hatóság csak aktualizálja is a közösség reprezentációit (Varga 2019). Más esetekben pedig kevésbé látszik a következménye és egyáltalán a motivációja a további vádlottak megnevezésének, így ezekből határozott következtetések nem vonhatók le, megerősítve azt a tapasztalatot, hogy a bizonyítás egy-egy dokumentuma alapján nem írható le a teljes eljárás.

6. Diskurzusztratégiák, (meta)kommunikációs elvárások, interakció

A boszorkányperes eljárás változatos körülményeinek és az azokra vonatkozó reflexiók feltárása a teljesség igénye nélkül is arra enged következtetni, hogy nem általánosítható az együttes reprezentáció jelensége a forrásokban. Az erre épülő nyelvhasználatra vonatkozó értelmezések – az, hogy a tanúk megsértik a relevancia, a minőség vagy a mennyiség maximáit – pedig problematikusak, még úgy is, ha egy idealizált, háttértudás nélküli, későbbi befogadóhoz kötve vetődnek fel (Havasi 2018).

Ha a pragmatikai elveket, igényeket stabilnak, időben változatlanak tekintjük, és automatikusan visszavetítve kérjük számon, könnyen úgy tűnhet, hogy a történeti anyagok megsértik azokat, nem megfelelőek, a szerzők nem alkal-

mazkodtak hozzájuk, jóllehet ezt a feltevést korabeli visszajelzések híján nem tudjuk megerősíteni vagy cáfolni, sőt azt sem, hogy ez a korszak befogadóiiban felmerült-e (Brock 2012: 276–9). Brock felidézi, hogy a Shakespeare-drámákban a földrajzi tények terén nagy alkotói szabadság érvényesült, és ezt a későbbiekben kritizálták (2012: 277) – mégis igen keveset árulna el e művekről az, ha szinkrón nézőpontból megállapítanánk, hogy nem használhatók megbízható útikönyvként.

Még ha szövetszerűen kimutathatók is bizonyos elvek az adott időszakban, akkor is problematikus azokat közvetlenül a gyakorlatnak megfeleltetni, számon kérni, mivel az elvek előíró jellegűek, és éppen arra irányítják a figyelmet, hogy más a tényleges használat. A történetiségre való visszavetítés pedig azért igényel különleges óvatosságot, mert szinkrón kiindulópontból is igen keveset tudunk az absztrakt maximák és a konkrétabb szövegmintázatok közötti interakcióról (vö. Brock 2012: 284–6).

A társalgási elvek, maximák szinkrón nyelvi anyagon is tesztelendők, mivel betartásuk és megsértésük megítélése egyaránt szubjektív és fokozatokban értelmezhető lehet; emellett szövegtípustól függően értelmezhető, változhatnak, váltakozhatnak. Az egyes elveket, elvárásokat magukban, modulárisan értelmezni (l. Havasi 2018) módszertanilag vitatható: az egyik elv „megsértése” a másik betartása érdekében is történhet.

A boszorkányper tágan értelmezett szövegtípusából a vádlottak kihallgatásai – legalábbis egy részük – lehetnek a leginkább alkalmasak a helyénvalóság, pontosabban a kommunikációs igények és a gyakorlat vizsgálatára. E téren sem lehet azonban elszakadni a tágabb kontextustól. Az alábbi példa a már idézett Linka Mária kihallgatásából származik:

- (48) 1750: Én nem adtam maghamat soha [= boszorkányságra], és tagadom azt. [||] *Haszontalan tagadod* mikor bizonyoságh sok vagyon arrúl (Bosz. 95).

A hatósági megjegyzés szó szerint értelmezve azt sugallja, hogy a vádlottnak változtatnia kellene a kommunikációs stratégiáján, mert az nem megfelelő, így nem is eredményes. A tapasztalat és a jogi kontextus azonban azt mutatja, hogy a boszorkányvád tagadása valójában eredményezhetett enyhébb ítéletet (l. a 4.1.-ben szereplő erre vonatkozó részletet), míg a beismerés halálos ítélettel járt (Varga 2018b). A pragmatikai igény, elvárás megsértése helyett voltaképpen egyfajta „beugratós kérdés”-nek megfeleltethető a hatóság reakciója, és később kiderül, hogy Linka Mária adekvátan kezelte azt (Klaniczay 2014: 297).

A boszorkányperes tanúvallomások narratív szakaszaiban rögzítettségüknel fogva nehéz szövegesen igazolni az interakciós elvárások korabeli értékelését, ugyanakkor a felidézett diskurzusokban megfigyelhetők egyes metakommunikatív jelzések, például a befogadói reakciók is:

- (49) 1733: ótt sokat *bebélllett* [= a vádlott], én oßtan monddottam *ne bebélllyen hijában valót*. mondgya meg mi kell, .s. óßtán mennyen dolgára (Fol. Lat. 1877).

A beszédpartnerek közötti egyezkedés részeként is megfigyelhetők metapragmatikai jelzések, például amikor a tanú épp azt teszi szóvá, hogy a boszorkánysággal vádolt személy korábbi megjegyzését szükségtelennek tartotta:

- (50) 1746: megh szolléta az rab Aszszony, mondván: hová megy kend? Oltárczon(?) lészen a Mise, mellyre felelt a fatens *nem kell nékem azt mondogatnyi, tudom én azt magam is* (Bosz. 421).

A felidézett részlet azért nyer jelentőséget annyira, hogy le is jegyezzék azt, mert a tanú ezt az interakciót tekinti egy olyan konfliktus forrásának, amellyel a későbbi káresetet magyarázza (*estvére megh betegedett, és ött hétigh volt betegh ezen fatens Aszszony*). – Hasonlóképpen kifejezi véleményét a tanú akkor, amikor feltételezett boszorkány többször is megkérdez valamit, mintegy függetlenül a kapott választól:

- (51) 1756: jön a Deutrális asszony [...] meg kerdezte ötett háromszor, ugyan a Tehenek afátensé vólnának é. Afátens mondgya nékie, igen is, igen is, és *harmadik felelésre igen is mondván, hozza adta afátens, te boszorkány, mért kérdész anyit, mikor mondom hogy az enyim*, még őket nem is fejtem, vajat sem köpültem, *abbúl nem eszell* (Bosz. 482).

Az utóbbi részlet jól mutatja, hogy elsődlegesen nem úgy tekint a tanú a vádlott megnyilatkozására, mint a társalgási szabályok megsértésének egy példájára, hanem összetettebb magyarázatot keres, feltételezve, hogy a feltételezett boszorkány kárt akar neki okozni (vö. „abbúl nem eszell”). – A nézők kapcsán több ügyben is reflektáltak a tanúk arra, hogy a későbbi vádlott hozzájárulására, megjelenésére nem tartottak igényt:

- (52) 1693: [De a kötés olyan volt, hogy senki meg nem tudta volna más oldani.] Ezt *minden kérdés nélkül*, maga tulajdon szájából ezen formán hallottam (Komáromy 153).
- (53) 1693: [azt mondja az oláh asszony, hogyha én néki égett bort adok innia, azt cselekszi, hogy egyik kérő kimegyen, másik bejű,] de *úgy meguntam* a vén boszorkányt, hogy mindétég *orczátlankodik* (Komáromy 157).
- (54) 1693: Hallottam azt is az incta [= vádlott] tulajdon szájából: [...] *ezt pedig senki nem kérdette tüle* (Komáromy 164).
- (55) 1693: tudom, hogy egy leánykánk megnémulván, az incta *hivatlan oda jött* (Komáromy 166).

Ezúttal sem a kommunikáció sikeressége vagy gördülékenysége kerül előtérbe, hanem az, hogy a gyanús személyek kérkednek bizonyos ismereteikkel, tudásukkal, képességükkel, illetőleg indokolatlanul, kéretlenül avatkoznak bele

a közösség tagjainak az ügyeibe. Noha a metakommunikatív reflexiókon keresztül rálátásunk lehet a korabeli interakciók egy részére, ezek azonban kevésbé értelmezhetők önmagukban – a rontáselbeszélés kontextusában van szerepük, a vádlott összeférhetetlenségének, képességének stb. szubjektív bizonyítékaiként.

Az a kérdés, hogy egy adott tanúvallomás mint narratíva vagy annak egyes részletei adekvátan értelmezhető-e a pragmatikai igények, elvárások tükrében, inkább a különféle beszámolók összevetésén keresztül közvetett módon ragadhatók meg, elkülönítve a jegyzőkönyvezési szokásokat, tendenciákat, amelyek, ahogy arról szó volt, számos téren eltérnek a mai előírásoktól. A nyitott értelmezés már csak azért is szükséges, mert nem magától értetődő, mi akadályozta a bizonyítékok keresését. A már említett Thot Györgyné, Thot György és Nagy Balázné ügyében egyes tanúk csak egyik vagy másik vádlottról tudnak beszámolni: 1619: *Thot Györgynét pedig ezön testis nem is ismeri* (MBF 2: 351); 1619: *Nagy Baláznéről semmit sem tud mondani* (MBF 2: 352).

Problematikus lenne azonban azt feltételezni, hogy a tanúk megsértettek volna valamiféle pragmatikai elvárást. A kérdés ezen túl is mutat, a tágabb jogi kontextus felé, a tanúk kiválasztásához, illetőleg a jegyzőkönyvbeli tartalmak szelektálásához. Szintén teret kapnak ugyanakkor a kevésbé elfogultan vagy határozottan megfogalmazott gyanúsítások, például 1750: *rosszúl lett soha sem kelt föl !többü azon nyavalajaban megh holt, de Istentül volte, vagy Linka Mariatül bizonyossan nem tudgya* (Bosz. 95). Hasonlóképpen megjelennek a látszólagos ellentmondások a közhír elismerésével, de személyes tapasztalatot nem idézve. Ezek a beszámolók azonban nem sértik az elvárásokat (pl. a látszólag a kelleténél részletesebb kifejtéssel), a jegyzőkönyvek szerint jóvá vannak hagyva. Sőt egyfajta relevanciára és minőségbeli megfelelésre törekednek ilyenkor a megnyilatkozók – jöllehet az evidencia kérdése az ügyek jellegénél fogva külön értelmezést és újraértelmezést igényel (vö. Varga 2019).

7. Összegzés – további nyitott kérdések

A kommunikációra vonatkozó reflexiók és megvalósulások a fenti tág értelmezésben is rámutattak a boszorkányperes szövegek és kontextusuk néhány jellemzőjére. A tanulmány a szövegformáláson keresztül bemutatta a boszorkányperes eljárás, bizonyítékgyűjtés lehetséges körülményeiben rejlő inherens változatos-ságot: ilyen a kérdésfeltevés módja, a vádak specifikus vagy éppen általánosabb természete és annak alakulása, a lehetséges vádlottak körének képlékenysége, az ismételt információk kezelése, illetőleg a nyelvi viselkedés szerepe a boszorkányvád kapcsán (akár a rontásvádaktól függetlenül is).

A kérdéses, a konfliktuskeltés, a fenyegetés különböző megvalósulásai a tanúk reflexiói szerint visszatérő diskurzuszstratégiái a feltételezett boszorkánynak, és ha nem is tudatosan, de a rontáselbeszélés epizódjaiként kapnak teret, és a károkozásra irányítják a figyelmet. Ezzel együtt az összeférhetetlenség nem csak a rontáshoz kapcsolódik, nem csak a későbbi vádlottat jellemzi. Az azonban szövegesen cáfolható, hogy a korszakban „házaspárok elleni boszorkányperek

legjellemzőbb vonása a pár együttes kezelése” lett volna (Havasi 2018: 442); a megvádolt személyeket a cselekvéstulajdonítást tekintve általában reflektáltan külön kezelte a közösség és a hatóság.

A maleficium mint általános vád „gendersemlegesnek” bizonyult a szövegek alapján: férfiakat és nőket egyaránt és egymástól függetlenül vádolhattak ron-tással, gyógyítással, akár nézői tevékenységgel, alakváltással is. Több egyszerre megvádolt személy kapcsán a vélt együttműködés, hálózati szemlélet gyakran a nyelvi viselkedés mentén mutatott közös vonást, illetőleg a szituációs körülmé-nyek miatt (számos esetet pedig nem vizsgáltak tovább a dokumentáció szerint). A vádak és a társadalmi nem vagy más tulajdonságok megoszlása és viselkedésbe-li reflexiók terén inkább az erkölcsöt érintő vádak igényelnének kutatásokat.

A módszert tekintve fontos volt figyelembe venni a jegyzőkönyvek időn-ként összegző jellegét, illetőleg szituációs és tematikus kontextusra hagyatkozást. A párhuzamba állítható tanúvallomások összehasonlító feldolgozást tettek szük-ségessé, a vizsgálat részletesebb szövegelemzéseket is igényelt. Kritikával keze-lendő volt ugyanakkor a korábbi elemzésekből az előzetes elvi megfontolásokból (elsősorban a párok együttes reprezentációjából) való kiindulás, az absztrakt pragmatikai igények, elvárások automatikus és moduláris visszavetítése és ezek alapján a szinkron nézőponttal és a háttérismeretek hiányával magyarázott követ-keztetés. A kommunikációs elvek és a nyelvi anyag közötti interakció feltárását a szövegekből kiindulva, a kontextus bevonásával, az általánosítás korlátait szem előtt tartva érdemes folytatni.

FORRÁSOK

- Analekta = OSZK Analekta 10888. Büntető perek, Békés vármegye pere Suppuny András, alias Harangöntő ellen, 1721.
- CsmL = CsmL, IV. Csongrád m. L., A., 53/a, Linka Mária és férje, Horváth alias Ontó Mihály ellen, Hódmezővásárhely, 1750.
- Fol. Hung. 3320 = OSZK, Fol. Hung. 3320, Németh Kata és Horváth János ellen, Vaszar, 1759.
- Fol. Lat. 1877 = OSZK, Fol. Lat. 1877, Kolozsvár, Kádár Kata ellen 1733–1734.
- Komáromy = *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Közreadja: Komáromy Andor. MTA, Bp., 1910.
- MBF = *A magyarországi boszorkányság forrásai* 1–4. Szerk. Bessenyei József etc. Balassi Kiadó, Budapest, 1997–2005.
- NmL = Nógrád vármegye Farkas Palyo, Pagács Pál, Kovács Márton ellen. NmL, IV. L., A., 13, Acta fiscalis Fasc. XXV/10. 1754.
- Oláh György 1886–1887. A boszorkány perek Békésvármegyében. Művelődés történelmi vázlatok a múlt századból. *A békésvármegyei régészeti és művelődéstörténelmi társulat évkönyve*, 16–77. <http://docplayer.hu/20341616-Bekesvarmegyei-regeszeti-mivelodestortenelmi-tarsulat-evkonyve.html> (A letöltés időpontja 2019.06.21.)
- TMK = <http://tmk.nytd.hu/>

SZAKIRODALOM

- Bednarek, Monika 2006. Epistemological positioning and evidentiality in English news discourse: A text-driven approach. *Text and Talk* 26/6: 635–60.

- Brock, Alexander 2012. Historical evidence of communicative maxims. In: Busse, Ulrich – Hübler, Axel (eds.): *Investigations into the Meta-communicative Lexicon of English. A contribution of historical pragmatics*. John Benjamins, Amsterdam, 272–87.
- Culpeper, Jonathan – Haugh, Michael 2014. Metapragmatics. In: *Pragmatics and the English Language*. Palgrave Macmillan, 235–65.
- Dobos Csilla 2010a. Élőbeszéd és diskurzusrögzítés a tárgyalóteremben. In: Szabó Miklós (szerk.): *Nyelvben a jog – Nyelvhasználat a jogi eljárásban*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 193–227.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- Grund, Peter 2012a. The Nature of Knowledge: Evidence and Evidentiality in the Witness Depositions from the Salem Witch Trials. *American Speech* 87: 7–38.
- Grund, Peter J. 2012b. Textual History as Language History? Text Categories, Corpora, Editions, and the Witness Depositions from the Salem Witch Trials. *Studia Neophilologica* 84(1): 40–54.
- Havasi Zsuzsanna 2018. Olvasói elvárások és nyelvi adatok ütközése történeti szövegek elemzésekor: Felvetések Grice maximáinak alkalmazásához – diakrón szempontból. *Magyar Nyelv* 114: 428–46.
- Hiltunen, Risto 2010. Discourse and context in a historical perspective. On courtroom interaction in Salem 1692. In: Tanskanen, Shana-Kaisa et al. (eds.): *Discourses in interaction*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 61–80.
- Hübler, Axel 2011. Metapragmatics. In: Bublitz, Wolfram – Norrick, Neal R. (eds.): *Foundations of Pragmatics*. De Gruyter, Berlin, 107–30.
- Kahlas-Tarkka, Leena – Risannen, Matti 2011. Attitudes of the accused in the Salem Witchcraft Trials. In: Pahta, Päivi – Jucker, Andreas H. (eds.) *Communicating Early English Manuscripts*. University Press, Cambridge, 241–58.
- Klanciczay Gábor 2011. „Mely ördögtől volt nyavalyája, azon ördög volna gyógyítója”: a gyógyítók elleni boszorkányvád problémája a magyar boszorkányperekben. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyománytal: a néprajzi kutatás múltja és jelene: tudományos konferencia a PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék jubiláló professzorai: Andrásfalvy Bertalan, Filep Antal, Kisbán Eszter és Pócs Éva tiszteletére*. L'Harmattan–PTE Népr. Kult. Antropológia Tanszék, Budapest–Pécs, 695–712.
- Klanciczay Gábor 2014. Gyógyítók a magyarországi boszorkányperekben. In: Klanciczay Gábor – Pócs Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Balassi Kiadó, Budapest, 263–305.
- Koncz Ibolya Katalin 2007. *A boszorkányüldözés jogtörténeti kérdései a Német-római Birodalomban és a Királyi Magyarországon*. Miskolc.
- Kristóf Ildikó 2001. „Büvös-bájós varázslók” vagy „a Sátán sáska farkú katonái”: demonológiai elemek a 16–17. századi református irodalmában. In: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. L'Harmattan, PTE Néprajz Tanszék, Budapest, 107–36.
- Sz. Kristóf Ildikó 2014. Boszorkányüldözés a kora újkori Magyarországon: kutatástörténet, eredmények, teendők – 2013-ban. In: Klanciczay Gábor – Pócs Éva (szerk.): *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Balassi Kiadó, Budapest, 17–62.
- Kytö, Merja – Walker, Terry – Grund, Peter 2011. *Testifying to Language and Life in Early Modern England*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- Pócs Éva 1983. Gondolatok a magyarországi boszorkányperek néprajzi vizsgálatához. *Ethnographia* 94: 134–47.
- Pócs Éva 1995. Maleficium-narratívok – konfliktusok – boszorkánytípusok. (Sopron vármegye, 1529–1768). *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 18: 9–66.
- Varga Mónika 2015. „Ezen szódnak ura légy!” – Megszólalásokról boszorkányperekben. In: Bárbth M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.) *A nyelv dimenziói. Tanulmánykötet Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE BTK, Budapest, 143–54.
- Varga Mónika 2017. „Az hol az haragrúl írsz” – Szöveg- és személyközi kapcsolatok jelzéseiről középmagyar levelekben. *Magyar Nyelvőr* 141: 350–67.

- Varga Mónika – Gugán Katalin 2017. Rosszéletű tudományos asszony. A boszorkányos tudás megnevezései. *Nyelv és Tudomány*, 2017. dec. 13.
- Varga Mónika 2018a. Boszorkányperek lejegyzési és kommunikációs stratégiái – Módszer, párhuzam, problémák. *Magyar Nyelv* 114: 185–200.
- Varga Mónika 2018b. „Egyik sem jár az ördögséggel, édes jó uraim! – Boszorkány-kihallgatások kommunikációs kontextusa. *Magyar Nyelv*: 411–27.
- Varga Mónika 2019. Az evidencialitás kifejezéseiről boszorkányperekben: következtetés, értékelés és újraértékelés. *Jelentés és nyelvhasználat* 6/1: 99–128. (Megjelenés alatt.)
- Vinnai Edina 2010. A diskurzus kötött rendje: Kihallgatás és jegyzőkönyvezés a magyar büntető-eljárásban. In: Szabó Miklós (szerk.): *Nyelvében a jog – Nyelvhasználat a jogi eljárásban*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 153–91.

Varga Mónika
tudományos segédmunkatárs
Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Varga, Mónika

Methodological aspects of the pragmatic study of witch trials

The paper deals with metacommunicative signals as recorded in minutes of witness hearing in 16–18th century witch trials. Via an analysis of instances of metacommunication, the author points out the importance of the contextualised character of language use. A complex approach to context is offered and a dynamic analysis thereof is provided, as is made possible by the texts under scrutiny on the one hand, and is indeed required for an adequate interpretation of those texts on the other. The study foregrounds the historical perspective, and refers to methodological critiques of a direct back-projection of the synchronic perspective and the limitations of abstract synchronic pragmatic descriptions, recommending a dynamic and text-centred analysis of discourse patterns instead.

Keywords: metacommunicative approach, historical pragmatics, records of witch trials, Middle Hungarian Period, methodology